ਮੈਟ੍ਰਿਕੁਲੇ ਨ ੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ

ਵਾਦਨ

ਨੌਵੀਂ ੍ਰੇਣੀ ਲਈ

ਪਾਠ–1

ਸੰਗੀਤ

ਪਰਿਭਾ ਾਵਾਂ

ਸੰਗੀਤ ਸਵਾਦ ਸੰ+ਗੀ+ਤ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਵਰ, ਗੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤਾਲ ! ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਵਰ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਬਣਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਤੇ ਨਰਿਤ। ਵਿਹਨਾ ਤਿੰਨੋ ਕਲਾਵਾਦੀ ਸੰਗਮ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਵਰ, ਭਾ ਾ, ਤਾਲ ਅਤੇ ਲੋਅ ਦਾ ਸਮਾਵੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਵਿਹਨਾ ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਵੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਦੇ ਰਚਣਿਤਾ ਦਮੋਦਰ ਪੰਡਿਤ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੁਆਰਾ ਮ ਨਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਅੱਗੋ ਕਲਾ ਿ ਵਜੀ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਤੇ ਿ ਵਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕਲਾ ਸਰਸਵਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਇਸੀ ਲਈ ਸਰਸਵਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀਣਾ ਪੁਸਤਕ ਧਾਰਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਿ ਕ ਾ ਸਰਸਵਤੀ ਜੀ ਤੇ ਨਾਰੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਾਇਆ ਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕੇ ਆਪ ਰਿ ਸੀ ਮੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਾਇਆ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਕਰਨੀ_ਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਵਾਜ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਅ ਵਿੰਚ ਨਿਕਲਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਰਜਦਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪ ਤਾ ਗਾਉਣ ਲਗਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਭਿੰਨ–ਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਜਾਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆ ਕੱਢੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਧੁਨੀਆ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਲੋਅ ਤੇ ਤਾਲ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਚਾਣਾ_ਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਇਸੀ ਤਰਾ ਇਸੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਤੇ ਨਰਿਤ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨੋ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅਜਹੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀ ਬਾਹਰੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਪਣੇ ਮ ਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇ ਕਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਸਾਵਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਪਹਿਲੀ ਗਾਇਨ, ਗਾਇਲ ਉਸ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ _ਰੂ ਤੋਂ ਲੈਅ ਕੇ ਨਾਲ ਆਪਦੇ ਕੰਠ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਾ ਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ, ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਆਉੱਦੇ ਹਨ। ਦੁਸਰਾ ਸੰਗੀਤ ਹੋ ਵਾਦਨ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਾਜ ਤੇ ਸੁਰ ਤੇ ਲੋਅ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਹੋ ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਵਿਕੱਲ ਵਾਦਨ, ਵਰਿੰਦਰਵਾਦਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੀਸਰਾ ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਨਰਿਤ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਲੂੰ ਸੁਰ ਤੇ ਲੈਅ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਰ ਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਨਰਿਤ ਸੰਗੀਤ ਹੋ ਨਰਿਤ ਸੰਗਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਾਸਤਰੀ ਨਰਿਤ, ਸੁਗਮ ਨਰਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨਰਿਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋ ਕਲਾਵਾ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਾਹਗਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰੋ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨਰਿਤ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨੋ ਕਲਾਵਾਂ ਤੋ. ਜੋ ਕਲਾ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁੱਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਾਰਗਦੇਵ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨੋ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ, ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਐਸੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕਿਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕਿ ਸੁਖ ਅਤੇ ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਮਧੁਰ ਕਲਾਂ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਰੋਹ

ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੇ ਸਵਗ ਤੱਕ ਚੜਨ ਨੂੰ ਭਾਵ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਚੜਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਅਰੋਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾ, ਰੇ, ਹਾ, ਮ, ਪ ਧ, ਨੀ। ਮਤੰਗ ਮੁ ਨੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਅਰੋਹ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਚੜਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਵਰ ਨਿਯਮਿਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾਂ ਮਤਲਵ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਅਰੋਹ ਦੇ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮ ਹੋਵੇ। *** ਦੇ ਚਲਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰਾ ਦੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ ਦੀ ਤਰਫ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਚੜਨੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਗਾਣ-ਵਜਾਣ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰੋਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਰੋਹ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਕੇਵਲ ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਰੋਹ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਗ ਲਕ ਣ ਹੈ:

ਅਵਰੋਹ

ਸਵਰਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਵਰੋਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਭਾਵ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਅਵਰੋਹ ਕਹਾਉਦਾ ਹੈ। ਅਵਰੋਹ ਦਾ ਚਲਨ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸਾਂ ਤੋਂ _ਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮਿਤ ਕ੍ਰਮ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਂ ਸੀ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰੇ ਸ ਸਵਰਾ ਦੇ ਵਕਰ ਰੂਪ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਕੜ

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹਰ ਰਾਗ ਓਿੱਚ ਕੁਝ ਸੁਰ ਸਮੂਹ ਐਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰ ਸਮੂਹਾ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਜਾਂ ਵਜਾਉਣ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਝਟ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਰਾਗ ਗਾਇਟਾ ਜਾ ਵਜਾਇਅਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੁਰ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਪਕੜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਅਰੋਹ ਤੇ ਅਵਰੋਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਗ ਦੀ ਪਕੜੀ ਗਾਈ ਜਾਂ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਕੜ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪ ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਸਵਰ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਰਿਆਸ ਕਰਨਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਦੀਹੈ ਪਕੜ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਰਾਗ ਵਜਾ ਰਹੇ ਹਾ ਜਾ ਗਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਗ ਗਾਉਣਾ ਜਾ ਵਜਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਦੀ ਪਕੜ ਗਾਵਾਗੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੁਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਰਾਗ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਝਟ ਪਹਿਚਾਣ ਜਾਵਾਂਗੇ ਜੋ ਹੁਣ ਫਲਾਣਾ ਇਹ ਰਾਗ ਵਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾ ਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਰਾਗ ਦੇ _ਧ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਰਾਗ ਦੀ ਪਕੜ ਸਿੱਖਣੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਾਦੀ ਸਵਰ

ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵਾਦ ਅਰਥਾਤ ਬੋਧਣਾ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵਨੁਤ ਬੋਲਦ ਵਾਲੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਸ ਸਵਰ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਘਾਨ ਸਵਰ, ਜੀਵ ਸਵਰਾ ਅ ਸਵਰ ਵੀ ਕੀਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁੰਨੀ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ यो यदांश स तथा वादी ਭਾਵ ਜਿਹੜਾ ਸਵਰ ਅ ਹੈ ਉਹ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਵੀ ਹੈ! ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਵਰ ਦਾ ਚਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਰਾਗ ਦੇ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਤੋਂ ਹੀਰਾਗ ਦੇ ਗਾਉਣ-ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿ ਚਿਤ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾ ਰੇ ਗਾ ਮ ਪ ਸਵਰ ਪੁਰਵਾਗ ਵਾਦੀ ਅਰਥਾਤ 12 ਵਜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ ਦੇ 12 ਵਜੇ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗਾਉਣ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ! ਭੁਪਾਲੀ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਗ (ਗੰਧਾਰ) ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਿ ਚਿਤ ਗਾਉਣ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 12 ਵਜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ 12 ਵਜੇ ਦੇ ਰਾਂਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਗ ਦੇ ਅਲਾਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਦੇ ਅਲਾਪ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸੁਰ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਠਹਿਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਹੀ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ!

ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ

ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪਰ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਤੋਂ ਘਟ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਵਾਦੀ ਸੁਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ੜਜ-ਪੰਚਮ ਜਾ ੜਜ ਮੱਧਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ! ਸੰਵਾਦੀ ਸਵਰ ਹਮੇ ਾਂ ਉਤਰਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਡਦਸੇ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ ਸੁਰ ਵਾਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਸੁਰ ਭਾਵ ਪ ਸੁਰ ਸੰਵਾਦੀ ਹੋਵੇਗਾ! ਆਚਾਰਿਆਂ ਬ੍ਰਹਮਸਪਤੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ   ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਵਰ ਦੇ ਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਣਤੇ ਉਸ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਆਪ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ   ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਵਿ ਟ ਸੁਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮ ਨਮੋਹਨ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਅਨੁਵਾਦੀ ਸਵਰ

ਰਾਗ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ ਜ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੱਤ ਸਵਰ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਬਾਦੀ ਸੁਰ ਰਾਗ ਦੀ ਮਦੱਤ ਲਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੁਵਾਦੀ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇ ਰਾਗ ਭੁਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਾਦੀ ਗ (ਗੰਧਾਰ) ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਧ (ਧੋਵਲ) ਬਾਕੀ ਬੱਚੇ ਸੁਰ ਸ, ਰੰ, ਪ ਸੁਰ ਅਨੁਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹਨ। ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦੀ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਗਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਰਸਾ ਸੁਰਾ ਤੇ ਬਗੈਰ

ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ! ਅਨੁਵਾਦੀ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੀ ਸੋਭਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹਨਾ ਸੁਰਾ ਨੂੰ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਛੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਵਰਜਿਤ ਸਵਰ

ਜਿਹਨਾ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਉਹ ਵਰਜਿਤ ਸੁਰ ਕਹਾਉਣੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਭੁਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮ (ਮਧਯਮ) ਸੁਰ ਤੇ ਸੀ (ਨੀ ਾਦ) ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋ ਸੁਰ ਰਾਗ ਭੁਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਵਰਜਿਤ ਸੁਰਾ ਦੇ ਆਘਾਰ ਤੇ ਹੀ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਸੁਰ ਅਰੋਹ ਵਿੱਚ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਅਰੋਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸਾੜਵ-ਸੰਪੂਰਨ ਜਣਜਾਵੇਗੀ। ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਦੋ ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਵਰਜਿਤ ਸੁਰਰਾਗ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੰਚ ਜਾ ਵਿਵਾਦੀ ਸੁਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਵਾਦੀ ਸੁਰ

ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਚਤ ਤੇ ਹੀ ਪ ਟ ਹੋ ਜਾਂਦ ਹੈ, ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ। ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੁਰ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਿੱਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾ ਦੀ ਹਿੱਕ ਮੱਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਾ ਇਸ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਰੰਜਕਤਾ, ਵਚਿਤਰਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਾਦੀ ਸੁਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਵਿਵਾਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਵਿਦਵਾਨ, ਗੁਈਜਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੁਸਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇਹ ਨ। ਭਾਤਖੰਡੇ ਜੀ ਅਭਿਨਵ ਰਾਸ ਮ ਜਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। शत्रु तुल्य विवादिन ਅਰਥਾਤ ਵਿਵਾਦੀ ਸੁਰ ਦੁ ਮਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਆਚਾਰਿਆ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਕਮੀ !ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਹੀ ਕਹਾਗੇ ਕਿ ਵਿਵਾਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਰਾਬਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁ ਮਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਵਿਵਾਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵਚਿਰਤਾ ਲਿਆਉਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਜਨਯ ਰਾਗ

ਪੰ: ਵਿਅਕਣ ਮੁੱਖੀ ਜੀ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ

ਤੋਂ 72 ਥਾਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ! ਇਹਨਾਂ 72 ਥਾਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਤਖ ਤੇ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਲਈ 1● ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ! ਇਹਨਾਂ 1● ਥਾਟਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਿੰਨੇ ਰਾਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਜਨਯ ਰਾਗ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਥਾਟ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜਨਯ ਰਾਗ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭੁਪਾਲ ਰਾਗ ਕਲਿਆਣ ਥਾਟ ਦਾ ਜਨਯ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ 1● ਥਾਟਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਿੰਨੇ ਰਾਗਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਜਨਯ ਰਾਗ ਹਨ। ਜਨਯ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਥਾਟ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਕਈ ਜਨਯ ਰਾਗ 1● ਯਾਟਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਥਾਟਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿ ਚਿਤ ਹੈ ਕੇਵਲ ਜਨਯ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਵਰੂਪ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਹੀ ਰਾਗ ਜਿਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਰਾਗ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਟ ਦਾ ਜਨਯ ਰਾਗ ਮ ਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਥਾਟਾਂ ਵਿੰਚ ਰਾਗ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਯ ਲਈ ਉਹ ਨਮੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣ ਵਿੰਚ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਆ ਰਯ ਰਾਗ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਗਾ ਨੂੰ ਦਸ ਥਾਟਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆਹੈ ਇਹਨਾ ਥਾਟਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾ ਰੱਖਦ ਲਈ ਹਰੇਕ ਥਾਟ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾ ਉਸ ਥਾਟ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਆਸਰਯ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆ ਰਯ ਰਾਗ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾ ਥਾਟ ਦਸਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਵੀ ਹੈ। 1● ਆਸਰਯ ਰਾਗ ਹੁੰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰੇ ਗ ਧ ਨੀ ਸੁਰ ਕੋਮ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਮਲ ਸੁਰਾ ਤੇ ਭੈਰਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਾ ਦੇ ਕੋਮਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਰਵੀ ਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ? ਇਸ ਲਈ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮਕਰਣ ਲਈ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਆਸਰਯ ਲਿੱਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਆਸਰਯ ਰਾਗ ਹੋ ਗਿਆ?

ਲੋਅ

ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਤੇ ਨਰਿਤ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਨ ਗਤੀ ਜਾ ਚਾਲ ਨੂੰ ਲੋਅ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੈਅ ਦਾ ਸਚੰਯ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੈਅ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾ

ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਮਰਕੋ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ भय साभ्यक ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਦੋ ਚੀਜਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਫਰਕ ਨਾ ਵਧ ਤੇ ਨਾ ਘੱਟ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਲੈ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉਸ ਭਾਵ ਪਰੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਰਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀਸਰਵਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਅਲਾਪ ਹੋਵੇ, ਝਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਤੋੜੇ ਜਾ ਤਾਨਾ ਹੋਣ ਸਭ ਲਈ ਅਲਗ- ਅਲਗ ਲੈਅ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਲੈਅ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਸੁਰਾ ਤੇ ਠਹਿਰਾਵ ਦਾ ਪਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਲੈਅ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਗਾਇਦ ਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਜਕਤਾ ਜਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚਲੈ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ।

(1) ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ

ਜਿਸ ਲੈ ਦੀ ਚਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧੀਮੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਾਰਨ ਚਾਲ ਤੋਂ ਦੁਗਣੀ ਘਾਟ ਹੋਲੀ ਚਾਲ ਹੀ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਠਾਅ ਲੋਅ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੈਤੀ ਖਿਆਲ, ਛੁਮਰੀ, ਧਰੁਪਟ, ਧਮਾਰ ਗਾਇਨ ੋਕੀਆ ਵਿੰਚ ਤੇ ਮਸੀਤ ਖਾਨੀ ਗਤ ਵਿੰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਮੱਧ ਲੈਅ

ਜਦੋ. ਸੋਮ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾ ਜਿਆਦਾ ਤੇ ਨਾ ਜਿਆਦਾ ਹੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮੱਘ ਲੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਲੈਅ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਖਿਆਲ, ਤੇ ਰਜਾਖਾਨੀ ਗਤਾ ਵਜਾਈਆ ਤੇ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(3) ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ

ਜਦੋਂ ਲੈਅ ਦੀ ਗਤੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੈਅ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਤੋਂ ਚੋਗੁਣੀ ਤੇਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਖਿਆਲ, ਤਰਾਨੇ, ਰਾਜਖਾਨੀ ਗਤਾ ਵਜਾਈਆਂ ਤੇ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ।

ਪਾਠ-2

ਸਵਰ,_ਧ ਸਵਰ, ਕੋਮਲ ਸਵਰ, ਤੀਵਰਸਵਰ

22 ਰੁਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੱਤ ਸਰੁਤੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਣ/ਵਜਾਣ ਵਿੱਚ ਸਰਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ!

ਸਵਰ ਉਸ ਸੰਗੀਤ ਉਪਯੋਗ ਨਾਦ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ ਟ, ਸਥਿਰ, ਸਰੀਲਾ, ਮਧੁਰ ਤੇ ਆਕਰ ਕ ਹੋਵੇ। ਦਮੋਦਰ ਪ ਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾਦ ਮਧੁਰ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁ ਡਰੀਕ ਵਿਠਲ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰੁਤੀ ਰਸਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਵਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੰਗ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਗਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਸਰੁਤੀ ਤੋ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜਾ ਨਾਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾਹੈ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦਾ ਰੰਜਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਸਵਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੱਤ ਸਵਰ ਸ ਰੇ ਗ ਮ, ਪ ਧ ਨੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭਾ ਾ ਵਿੱਚ ਸੜਜ ਰਿ ਬ, ਗੰਧਾਰ, ਆਧਯਮ, ਪੰਚਮ, ਧੈਵਤ ਤੇ ਨੀ ਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਪ ਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੱਤ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਮ ਨੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰਾ ਮੋਰ ਤੇ ਸੜਜ, ਪਪੀਹੇ ਤੋਂ ਰਿ ਬ, ਬਕਰੇ ਤੋਂ ਗੰਧਾਰ, ਕਾਂ ਤੋ ਮਧਯਮ, ਕੋਇਲ ਤੋਂ ਪੰਚਮ, ਮੇਡਕ ਤੋਂ ਧੇਵਤ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਨੀ ਾਦ!

ੜਜ	-	ਸ	ਮੋਰ
ਰਿ ਬ	-	ਰੇ	ਪਪੀਹਾ
ਗੰਧਾਰ	-	ਗ	ਬਕਰਾ
ਮਧਯਮ	-	ਮ	ਕਾਂ

ਪੰਚਮ – ਪ ਕੋਇਲ

ਧੈਵਤ – ਧ ਮੇਡਕ

ਨੀ ਾਦ – ਮੀ ਹਾਥੀ

ਸਵਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮ ਨੇ ਗਏ ਹਨ।

1) _ਧ ਸਵਰ

2) ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ

1) _ਧ ਸਵਰ : _ਧ ਸਵਰ ਉਹਨਾ ਸਵਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਿ ਚਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।_ਧ ਸਵਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸਵਰ ੜਜ (ਸ), ਪੰਚਮ (ਪ) ਸਰਵ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਿ ਚਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਆਪਦੀ ਜਗਾ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2) ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ : ਜੋ ਸਵਰ ਆਪਦੀ ਜਗਾ ਤੋਂ ਹੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਆਪਦੀ ਜਗਾ ਤੇ ਉੱਚੇ ਜਾਂ ਨੀਵੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਵਰ ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :– ਰੇ ਗ ਮ ਧ ਨੀ

ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੰਦੇ ਹਨ।

1) ਕੋਮਲ ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ : ਆਪਣੇ ਨਿ ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਜਦੋ. ਸਵਰ ਨੀਵੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕੋਮਲ ਇਕਰਿਤ ਸਵਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਵਰਾ ਦਾ ਉਹ ਰੂਭ ਜੋ_ਧ ਸਵਰਾ ਤੋਂ ਨੀਵੀ ਆਵਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਸੰਗੀਤ ਤੇ ੱਧ ਸੱਤ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਸਵਰ ਕੋਮਲ ਸੁ ਗੁ ਧੁ ਨੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਲਈ ਸਵਰ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਥਲੇ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਜਾ ਲੇਟਵੀ ਰੇਖਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ–ਰੇ ਗੁ ਧੁ ਨੀ

2) ਤੀਵਰ ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ ਸਵਰਾਂ : ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਜੋ_ਧ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਉਹ ਤੀਵਰ ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ ਹੈ। ਸੱਤ_ੱਧ ਸਵਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਮਧਯਮ (ਮ) ਸਵਰ ਤੀਵਰ ਹੈ ! ਤੀਵਰ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਵਿੰਚ ਸਵਰ ਸਿੱਧੀ ਵਿੰਚ ਸਵਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਖੜੀ ਰੇਖਾ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਮ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ 12 ਸਵਰ ਬਣੇ–

ਸ ਰੇ ਰੇ ਗੁ ਗ ਮ ਮੇ ਪ ਧੁ ਧ ਨੀ ਨੀ

ਅਚਲ ਸਵਰ = ਸ, ਪ

ਚਲ ਸਵਰ = ਰੇ ਗ ਮ ਧ ਨੀ

ਕੋਮ ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ = ਰੇ ਗ ਧ ਨੀ

ਤੀਵਰ ਵਿਕਰਿਤ = ਮ

ਪਾਠ-3

ਤਾਲ, ਮਾਤਰਾ, ਸਮ, ਤਾਲੀ, ਖਾਲੀ, ਵਿਭਾਗ ਆਵਰਤਨ

ਤਾਲ

ਤਾਲ ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤ ਤੋਂ ਿ ਵਜੀ ਦੇ ਤਾਂਡਵ ਨਰਿਤ ਤੋਂ ਅਤੇ ਲ ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਲਾ ਣ ਨਹਿਰ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮ ਨਦੇ ਹਨ। ਤਾਲ ਲੈਅ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤਾਲ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਨ ਮ ਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਾਲ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਰਾਗਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵਾਦੀ ਸੁਰ, ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ, ਥਾਟ, ਜਾਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹਨ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਲੈਅ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤਾਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾ, ਖਾਲੀ, ਤਾਲੀ, ਵਿਭਾਗ, ਮਾਤਰਾ, ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਲੈਅ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨਕੇ ਪ੍ਰਦਰ ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਾਲ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਚਾਰਿਆਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਤਾਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਦੇ ਮਾਪਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਤਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਲ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਕ ਗਤੀ ਵਿ ਤਾਲੀ, ਖਾਲੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿੰਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਆਵਰਤਨ ਨੂੰ ਤਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਾ ਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਸੰਗੀਤ ਵਿੰਚ ਸੁਰ ਸਰੀਰ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰਾਂ ਤਾਲ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਨ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸੁਰ ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਤਾਲ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਮਾਤਰਾ, ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲੀ ਤਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਲ ਦੇ ਵਜਦੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਗਾਇਕ ਤੇ ਵਾਦਨ ਲੂੰ ਇਕ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾਹੈ ਉਹ ਤਾਲ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਹੈ। ਤਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਬੰਨ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਬੇਤਾਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ।

ਮਾਤਰਾ

ਨਿ ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਭਾਗ ਨੂੰ ਮਾਤਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਅਸੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀ ਲੋਅ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਨੂੰ ਮਾਤਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਲ। ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪ ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾ ਇਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਆਦਿ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਉਹ ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮਾਪਦ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਹੈ। ਹਰ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਅਲਗ -ਅਲਗ ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਤਿੰਨ ਸਾਲ= 16 ਮਾਤਰਾ, ਕਹਿਰਵਾ ਤਾਲ=8 ਮਾਤਰਾ, ਝਪਤਾਲ= 1● ਮਾਤਰਾ, ਇਕ ਤਾਲ = 12 ਮਾਤਰਾ,

ਸਮ

ਸਮ ਤਾਲ ਦੀ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਥੋ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ, ਨਰਿਤ ਦਾ ਠੰਕਾ ਰੁ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀ ਇਹ ਕਹਿ ਦਈਏ ਜਿਥੋਂ ਤਾਲ_ਰੁ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮ ਹਮੇ ਾ ਤਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਾਉਣ, ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਜਿਆਦਾ ਦਬਾਅ ਤੇ ੋਰ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਸਮ ਤੇ ਜੋਰ ਪੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਨਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਗ ਆਪ ਹੀ ਹਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੇ । ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਲੂੰ ਗਿਣਨ ਵਿੱਚ ਸਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰਾ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤਾਲ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰਾਂ ਤਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਸਮ ਹੈ। ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ (×) ਗੁਣਾ ਦਾ ਚਿੰਨ ਲਗਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਤਾਲੀ

ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗਾ ਤੇ ਵੀ ਤਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੱਥ ਤੇ ਤਾਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਤਾਲੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੱਥ ਤੇ ਚੋਟ ਮਾਰ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਲੀ ਹਰ ਤਾਲ ਦੇ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਘ ਤਾਲੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪ ਜਵੀ, ਨੌਵੀ, ਗਿਆਰਵੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ। ਸੁਰ ਲਿਖਪੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1, 2, 3, 4 ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਖਾਲੀ

ਸਮ ਤੇ ਖਾਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਦਾ ਵੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਤਬਲੇ ਉੱਤੇ ਖਾਲੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਤਾ ਜਾਂ ਤੀ ਦਾ ਬੋਲ ਵਜਦਾ ਹੈ। ਹੱਕ ਤੇ ਤਾਲੀ ਵਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਤੇ ਚੋਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੱਥ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਥਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਤਾਲ ਦੋ ਖਾਲੀਆਂ ਤੀਜੀ ਤੇ ਸੱਤਵੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਨੂੰ (O) ਜੀਰੋ ਦਾ ਚਿੰਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਭਾਗ

ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਤਾਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤਿਨ ਤਾਲ ਦੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਪ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਖਾਲੀ, ਤਾਲੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਤਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਸਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ (।) ਚਿੰਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਵਰਤਨ

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੋਲ ਕੇ ਜਾ ਵਜਾਕੇ ਇੱਕ ਚੱਤਰ ਪੁਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਵਰਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਵਰਤਨ ਦਾ ਮਤਲਵ ਹੈ ਦੋਹਰਾਨਾ! ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗਾਇਨ ਦਾ ਵਾਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰ ਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੱਦ ਤੱਕ ਤਾਲ ਦੇ ਆਵਰਤਨ ਬਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗੀਤ ਦੀ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਕੋ ਲੈਅ ਰੱਖ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਜਾਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਵਰਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਤਿੰਨ ਤਾਲ 16 ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਤਾਲ ਹੈ ਭਾਵ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਸੋਲਾ ਮਾਤਰਾ ਤੱਕ ਤਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਆਵਰਤਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ-4

ਵਰਣ-ਸਥਾਈ, ਆਰੌਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ, ਸੰਚਾਈ

ਵਰਣ

ਗਾਉਂਦੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਆਵਾ ਨੂੰ ਜੋ ਚਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਾਉਂਦੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਚਾਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹੇਠਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੇ ਸਵਰਾਂ ਤਕ ਜਾਦ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਉਪਰ ਦੇ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੱਕ ਆਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ । ਅਭਿਨਵਰਾਗ ਮ ਜਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭ ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਗਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਵਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਵਰਣ ਕੁਝ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

1. ਸਥਾਈ ਵਰਣ
2. ਆਰੋਹੀ ਵਰਣ
3. ਅਵਰੋਹੀ ਵਰਣ
4. ਸੰਚਾਰੀ ਵਰਣ

1. **ਸਥਾਈ ਵਰਣ** : ਜਦੋਂ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਸਚਾਈ ਹੋਵੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਕੇ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਦ ਉਹ ਸਥਾਈ ਵਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮ ਸ ਰੇ ਰੇ ਰੇ, ਬੇ ਆਦਿ।

2. **ਆਰੋਹੀ ਵਰਣ** : ਜਦੋਂ ਹੇਠਲੇ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵੱਲ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਰਥਾਤ ਆਰੋਹੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰੋਹੀ ਵਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ ਰੇ ਗ ਮ ਧ ਧ ਨੀ।

3. **ਅਵਰੋਹੀ ਵਰਣ** : ਜਦੋਂ ਉਪਰ ਦੇ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਸਵਰਾਂ ਵਲ ਹੇਠਲੇ

ਸਵਰਾਂ ਵੱਲ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਿਸ ਆਇਆ ਜਾਵੇ ਅਰਥਾਤ ਉਤਰਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਵਰੋਹੀ ਵਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਂ ਨੀ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰੇ ਸ।

4. **ਸੰਚਾਰੀ ਵਰਣ** : ਸਥਾਈ, ਆਰੋਹੀ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਲ ਵਰਣਾ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਸੰਚਾਰੀ ਵਰਣ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਹੀ ਸਵਰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਸਵਰ ਉੱਪਰ ਵਲ ਅਤੇ ਕਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਗਾਏ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰੀ ਵਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ ਰੇ ਗ, ਮ ਮ ਧ ਧ ਕ ਧ ਮ ਗ ਰੇ ਰੇ ਸ।

ਪਾਠ-5

ਆਲਾਪ

ਆਲਾਪ, ਰਾਗ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਆਲਾਪ ਤੋਂ ਉਸ ਰਾਗ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿ ਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਲਾਪ ਵਿੰਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀਵ ਕਰਕੇ ਬਡੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਸਵਰ ਦਾ ਆਪਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਲਾਪ ਵਿੰਚ ਰਾਗ ਦੀ ਬੰਦਿ _ਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਾਲ ਤੋਂ ਰਾਗ ਦੇ ਵਾਦੀ, ਸਮਵਾਦੀ ਮੀਂਡ, ਗਮਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮ : ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਲਾਪ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਪੰ. ਵਿ ਦ ਨਾਰਾਇਣ ਭਾਤ ਖੰਡੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ :** ਗਾਇਕ ਕੋਈ ਵੀ ਗੀ ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਦਿਰਾਦਰ ਨ ਕਰਾਂਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਆਲਾਪ ਵਿੱਚ ਮ ਦਰ ਸਪਤਕ ਤੋਂ ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੜਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਗ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਲਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਲਾਪ ਗਾਉਣ ਜਾਂ ਪਸਤੁੱਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹਰੇਕ ਗਾਇਨ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਆਲਾਪ ਵਾਦਨ ਦੀ ਵਿਧੀ :-

ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਅਲਾਪ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: -

1. ਮ ਦ ਆਲਾਪ (ਵਿਲੰਬਿਤ)
2. ਮੱਧ ਆਲਾਪ (ਜੋੜ ਆਲਾਪ)
3. ਤਾਨ ਆਲਾਪ
4. ਦ੍ਰੁਤ ਆਲਾਪ

1. ਮ ਦ ਆਲਾਪ : ਇਹ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਮੱਘ ਸ ਤੋਂ _ਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੋ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਵਜਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ

ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਪ ਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਆਲਾਪ ਵਿੰਚ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦੀ_ਧਤਾ ਤੇ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਦਨ ਦੇ ਦੇ ਆਲਾਪ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਲਾਪ ਦਾ ਸਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਆਲਾਪ ਦੇਹਰ ਟੁਕਡੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨੀ, ਨੀ ਰੇ, ਸ

2. **ਮੱਧ ਆਲਾਪ**: ਮ ਦ ਆਲਾਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਲਾਪ ਦੀ ਗਤੀ (ਲੈਅ) ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵੱਧਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਲਾਪ ਦੀ ਲੈਅ ਲਗਭਗ ਡੇੜ, ਕੁ ਗੁਣਾ ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਵਰ ਸਮੂਹਾ ਨਾਲ ਸਵਰਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜੇ ਬਣਾ ਕੇ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਿਧ ਨਿਦਾ ਸਨੀ ਰੇਸ।

3. **ਤਾਨਾ ਅਲਾਪ** : ਤਾਨਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਮ ਦ ਆਲਾਪ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਦੁਗਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਆਵਰਤਨ ਬਦਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਲਾਪ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੀ ਚਲਨ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਨਾਂ ਦੁਗੁਣ ਵਿੱਚ ਦਾਰਾ, ਦਾਰਾ ਬੋਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧਤੀ ਤੇ ਆਲਾਪ ਦਾ ਸਮ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਦ੍ਰੂਤਾਲਾਪ** : ਤਾਨਾਲਾਪ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਲੈਅ ਹੋਰ ਵਧਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅ ਮਿ ਰਾਬ ਨਾਲ ਰੋਂਕਝਾਲਾ ਵਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵਰ ਨੂੰ ਵਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਮਿ ਰਾਬ ਨਾਲ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਤਾਰ ਤੇ ਚੋਟ ਇੰਨੀ ੋਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤਬਲੀ ਤੇ ਵੀ ਚੋਟ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਠੋਂਕ ਵਜਾਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਹਰੇਕ ਲੈਅ ਦਾ ਝਾਲਾ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਆਲਾਪ ਦਾ ਸਮ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੰਚ ਚੋਗੁਨ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਂ ਵਜਾ ਕੇ ਆਲਾਪ ਦੇ ਸਮ ਤੇ ਆਲਾਪ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਗ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ-6

ਨਾਦ-ਆਹਤ ਨਾਦ, ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ

ਨਾਦ

ਨਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਆਵਾ । ਕੋਈ ਵੀ ਆਵਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੁਣਦ ਹਾਂ, ਨਾਦ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸੁਰੀਲੀ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਆਵਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਦ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਦ ਹੇ ਅਰਥਾਤ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨਿਤ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਲਾਵਾਂ ਨਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮ ਨਿਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਨਾਦ ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਧੁਰ ਆਵਾ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ, ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਲੋਚਨ ਨੇ ਰਾਗ ਤਰੰਗਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਦ ਦਾ ਮਹਤੱਵ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: -

ਨਾਂ ਨਾਦ ਬਿਨਾਂ ਗੀਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸਵਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਨਾਦ ਬਿਨਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਦਾਹੈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਨਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ
2. ਆਹਤ ਨਾਦ

1. ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ : ਜੋ ਨਾਦ (ਆਵਾ) ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਚੋਟ ਜਾਂ ਰਕ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਾਹਦ ਨਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਨਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲੀਆਂ ਪਾਇਐ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਸਾਂ-ਸਂ ਜਾਂ ਸਨਸਨਾਹਟ ਜਹੀ ਆਵਾ ਸੁਣਾਈ ਦਵੇਗੀ। ਉਹ ਹੀ ਅਨਾਹਤ ਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਦ ਦੀ ਆਵਾ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਇਸ ਨਹੀ ਇਹ ਸੰਗੀ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿਰਫ ਰਿ ੀ ਮੁਨੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਮੋਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. **ਆਹਤ ਨਾਦ :** ਜੋ ਨਾਦ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਚੋਦ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਰਗੜ ਨਾਲ ਜਾਂ ਟਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਹਤਨਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਆਹਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਟਕਰਾਉਣਾਂ ।

ਸੰਗੀਤ ਉਪਯੋਗੀ ਆਹਤ ਨਾਦ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

1. ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਚੀ ਤੇ ਚੋਟ ਮਾਰਦ ਨਾਲ ਜਾਂ ਟਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਤਬਲਾ ਢੋਲਕ ਆਦਿ ਸਾ ਾਂ ਤੇ ਰੱਥ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਤਾਰ ਤੇ ਮਿ ਰਾਬ ਦੇ ਟਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਆਵਾ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਇਲਨ ਆਦਿ ਸਾ ਾ ਤੇ ਰਾ ਦੀ ਰਗੜ ਨਾਲ ਆਵਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ।

3. ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ, ਹਿਨਾਈ ਬੰਸਰੀ ਆਦਿ ਸਾ ਾ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਪ੍ਰਵੇਸ ਕਾਰਨ ਆਵਾ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਣਾ।

4. ਜਦੋਂ ਗਾਇਕ ਦਾ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਜਦੋਂ ਕੰਠ ਨਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂ ਹ ਨਾਲ ਸਪਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਵਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੰਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰ ਲਿਖਿਤ ਆਹਤ ਨਾਦ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾ ਹਨ।

ਪਾਠ-7

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵਾਦਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਵੀਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਂਕਰ ਦਾ ਡਮਰੂ, ਵਿਸਨੂੰ ਦਾ ਂਖ, ਕ੍ਰਿ ਨ ਦੀ ਬਾਸੁੰਰੀ ਆਦਿ। ਸੰਗੀਤ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਾਲੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਹਨ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਤੇ ਨਰਿਤ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕਲਾਵਾ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਾਦਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਲਾਵਾਂ ਵਾਦਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨੀਰਸ, ਬੇਜਾਨ ਲਗਣਗੀਆਂ। ਇਹਨਾ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਦ ਤਾਲ ਤੇ ਲੈਅ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਵਰ ਲੈਅ ਤਾਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਗੀਤ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਵਾਦਾਂ ਤੇ ਸਵਰ ਵਾਦਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਲਗ-ਅਲਗ ੋਮੀਆਂ ਦਾ ਚਲਣ ਵਖਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ :-

1. **ਤੱਤਵਾਦ :** ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਉਗਲੀ ਨਾਲ, ਗਜ ਨਾਲ, ਲਕੜੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਮਿਜਰਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :- ਸਿਤਾਰ, ਤਾਨਪੁਰਾ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਵਾਇਨਨ ਸੰਤੂਰ ਇਸੀ ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

2. **ਅਵਲਦ ਵਾਦ :** ਜਿਨਾਂ ਵਾਦਾਂ ਤੇ ਚਮੜਾ ਮੜਿਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਰ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਵਨਦ ਵਾਦ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਢੋਲ, ਢੋਲਕੀ, ਢੱਡ, ਤਬਲਾ ਨਗਾਰਾ, ਖ ਜਰੀ, ਡਮਰੂ ਇਸ ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

3. **_ਿਰ ਵਾਦ :** ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਭਰ ਕੇ ਹਵਾ ਦੀ ਕੰਪਨ ਨਾਲ ਸਵਰ ਉਤਪਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ_ਿਰ ਵਾਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਹਰਮੋਨਿਅਮ, ਵੀਨਾ,_ਿਰ ਵਾਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹਰਮੋਨਿਅਮ, ਵੀਨਾ, ਹਨਾਈ ਅਲਗੋਜੇ, ਪਿਆਨੋ ਆਦਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਾਦ ਇਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

4. **ਘਣਵਾਦ** ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦਾਂ ਤੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਛੜੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਸੀ ਰਗੜ ਨਾਲ ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਾਦਾ ਨੂੰ ਘਣਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : - ਚਿਮਟਾ, ਮ ਜੀਰਾ, ਖੜਤਾਲ ਛੁਣਛੁਣਾ ਆਦਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਾਦ ਇਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਚਾਰੋ ਤਰਾ ਦੇ ਵਾਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਕਾਕੀ ਵਾਦਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਨ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਦਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਾਦ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰ ਨ ਇਕਲਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਕੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤਬਲਾ, ਸਿਤਾਰ, ਹਰਮੋਨਿਅਮ, ਸਾਰੰਗੀ, ਸਰੋਦ, ਵਚਿੱਤਰ ਵੀਨਾ, ਆਦਿ ਵਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।ਅੱਜ ਕਲ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹਰਮੋਨਿਅਮ ਇਕਾਈ ਪੜਨ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਜ ਅਵਾਜ ਦਾ ਸੁਰ ਭਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸੀ ਤਰਾਂ ਵਿਕਾਕੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਤਬਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਅੱਜ ਕੱਲ ਬਹੁਤ ਹੈ ਹਰ ਇਕ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜਾ ਇਕਾਕੀ ਵਾਦਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਇਸਤਰਾ ਪ੍ਰਦਰ ਲੋਅ ਤੇ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਾਜ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਵਜੇ ਤਾ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਸ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਕਲ ਇਕਾਕੀ ਵਾਦਲ ਦੇ *** ਵਾਦਵਰਿੰਦ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲ ਹੈ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਵਾਦਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ਛੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਧੁਨੀ ਇਹਨਾਂ ਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਰੋਤਾਵਾ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਮ ਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਦਾਂ ਦੀ ਝਨਕਾਰ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੰਗੀਤਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿ ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਾਦ ਆਪਣਾ ਵਿ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅੱਜ ਕੱਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ

ਵਾਦਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਤੇ, ਚਲ ਚਿੱਤਰ, ਵਿੰਚ ਡਰਾਮੇ ਵਿੰਚ , ਰੇਡਿਓ ਟੀ ਵੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਜਾਂ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਅਲਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲੈਅ ਅਤੇ ਸੁਰ ਦੇਣ ਨਹੀ ਵਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਈਏ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਪੂਰਤਾ ਹੀ ਸਵਰ ਵਾਦਾਂ ਤੇ ਲੈਅ ਵਾਦਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਵਾਦਾ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਨਹੀ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਗੀਤ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਦਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਵਾਦਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾ ਦੇ ਬਿਨਾ ਅਸੀਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਪਾਠ-8

ਜੀਵਨੀ

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਅੰਨਪੂਰਣਾਂ

੍ਰੀਮਤੀ ਅ ਨਪੂਰਣਾ ਇਕ ਮਗਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1927 ਨੂੰ ਚੈਤੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਅੰਨ ਪੂਰਣਾ (ਰੋ ਨਆਰਾਂ) ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇ ਦੇ ਮੈਹਰ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਰਿਆਸਤ ਸੀ, ਉਸਤਾਦ ਅਲਉਦੀਨ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸਤਾਦ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਾਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪਦਮ-ਵਿਭੂ ਣ ਨਾਲ ਸਮਾਨਿਤ ਸਨ ਉਸਤਾਦ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਾਂ ਮੈਹਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਨਪੁਰਣਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਿਤਾ ਉਦੋਂ ਕਰ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਵਿਦੇ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਜ ਨਾਥ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਨ ਪੁਰਣਾ ਰੱਖਿਆ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਜੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਿ ਆਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅ ਨ ਪੂਰਦਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਵੀ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਹਾ ਆਰਾਂ ਜਿਹੜੀ ਅੰਨ ਪੂਰਣਾ ਤੋਂ ਨੌਂ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣੀ_ਰੂ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੰਚ ਜਹਾਂਆਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੂਰਵੀ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਗਲਮਾਨ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਪਤੀ ਦੇ ਖਰਾਬ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਭੈਣ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਭੈਣ ਦਾ ਤਾਨਪੁਰਾ ਵੀ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਤਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੁਖੀ ਰਹਿਣ ਲਗੇ ਅਤੇ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਵਾਂਵਾ। ਇੱਕ ਦਿਲ ਬਾਬਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਅਪਨੇ ਪੁੱਤਰ ਉਸਤਾਦ ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਉਸੀ ਵੇਲੇ ਛੋਟੀ ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਨੇ ਹੂਬ ਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿ ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਜੀ ਨੇ ਸਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਸਿੱਖਿਆ । ਬਾਦਅਦ ਵਿੱਚ_ਰ ਬਹਾਰ ਦੀ

ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਲਈ। ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਜੀ ਦੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇਖ ਪਿਤਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜਿ ਆਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਵਾਈ।

ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਰਤਕ ਪੰ: ਉਦੈਸੰਕਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਪ : ਰਵੀ ਸੰਕਰ ਜਿਹੜੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਕ ਸਨ, ਦਾ ਵਿਆਹ ਅੰਨ ਪੂਰਣਾ ਜੀ ਨਾਲ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੰਚ 15 ਮਈ 1941 ਈ : ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰ ਰਵੀ ੰਕਰ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਅਨੰਪੁਰਣਾ ਇੱਕਠੇ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਵੀ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਇਪਟਾ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰ ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨੇਹਰੂ ਦੀ ਡਿਸਕਵਰੀ ਆਫ ਇੰਡਿਆ ਲਈ Background ਸੰਗੀਤ ਦੇਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 3● ਮਾਰਚ 1942 ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਭੇਂਦੂ ੰਕਰ ਨਾਂ ਰਖਿਆ। ਅੰਨ ਪੁਰਣਾ ਜੀ ਆਪਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੁ ਬਈ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਗੇ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਦੋਹਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰ ਅਤੇ ਮੁਰਬਹਾਰ ਦੇ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਪੇ ਕੀਤੇ।

ਅ ਨ ਪੁਰਣਾ ਜੀ ਨੇ ਮੁੰਬਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾ ਤੇ ਸਨ 1975 ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਚਾਰਿਆ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਾਂ ਮਿਉਜਿ ਕ ਸਰਕਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅਜਕਲ ੍ਰਮਿਤੀ ਅ ਨ ਪੂਰਣਾ ਜੀ ਅਪਨੇ ਵਾਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰ ਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਿਰਫ ਰਬ ਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਜਾਂ ਆਤਮ ਆਨੰਦ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅੰਨ ਪੂਰਣਾ ਜੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਪਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, ਅਨੰਪੂਰਣਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਰਵੀ ੰਕਰ ਢੇਰਵੇ ਵਾਦਨ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਰਵਿਸੰਕਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅੰਨ ਪੂਰਣਾ ਦੀ ਤਰੀਫਬਾ ਆਪਦੀ ਪੁਸਤਕ ਰਾਗ-ਅਨੁਰਾਗ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਾਸਤਰੀ ਪੱਦਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰਬਹਰ ਵਜਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਇਕਲੀ ਅਨੰ ਪੂਰਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੀ_ ਧਤਾ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦਾ ਆਲਾਪ ਅਤੇ ਜੋੜ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸਿਰਫ, ਮਾਤਰ ਉਹ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਬਿਨਾ ਗਲਤੀ ਕਿਤਿਆ ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਵਜਾਉਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਕਾਰਣਾ ਕਰਕੇ ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਜੀ ਦਾ ਰਵੀ ਸੰਕਰ ਤੋਂ1988 ਈ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਨੇ 9 ਦਿਸੰਬਰ 1982 ਈਂ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ੍ਰੀ ਰੂ ੀ ਕੁਮਾਰ ਪਾਂਛੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅਜ ਕਲ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਮੁ ਬਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਾਹੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਿ ਹਨ ਸਵਰਗੀ ਨਿਖਿਲ ਬੈਨਰਜੀ, (ਸਿਤਾਰ) ਪੰ: ਇਦਰਨੀਲ ਭਟਾਚਾਰਿਆ (ਸਿਤਾਰ) ਉਸਤਾਦ ਆ ੀ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ (ਸਰੋਦ) ਪੰ. ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੋਰਸੀਆ (ਬੰਸਰੀ ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ੍ਹ ਭੇਦ੍ਰ ੰਕਰ ਆਦਿ।

ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸਤਾਦ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਮੈਹਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਮੈਹਰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਕਾਪਕ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮਾ ਫਕੀਰ ਅਫਤਾਬੂਦੀਨ ਅਤੇ ਅਲੀ ਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਮਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਅਲੀਅਕਬਰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸਰੋਦ ਵਾਦਕ ਸਨ ਉਹ ਐਨੇ ਮਹਾਨ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜੀਵਿਤ (ਜਿੰਦਾ) ਖਜਾਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੰਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਨਪੂਰਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਕੰਮ ਸਦਕਾ 1977 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਦਮ ਭੂ ਣ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਿ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਨਮਾਨ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ 1991 ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿ ਵ ਪਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਸਟੀ ਵਲੋਂ 1999 ਨੂੰ ਦੇ ੀ ਕੁਟੱਮ ਤੋਂ ਡੀ ਲਿਟ ਦੀ ਉਪਾਧੀ। ਸਨ 1988 ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਸਿੰਗਾਰ ਸੰਸਦ ਵਲੋਂ ਾਰੰਗ ਦੇਵ ਫੈਲੋਂ ਿਪ। ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਐਕੈਡਮੀ ਫੇਲੋਂ, ਲਾਇਫ ਟਾਇਮ ਸੰਮਾਨ।

2●●4 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਤਨ (Jewel) ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੍ਰੀ ਮਤੀ ਅੰਨ ਪੂਰਣਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਰਿਹਾ।

ਪਾਠ-9

ਰਾਗ, ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਉਪਜਾਤੀਆਂ

ਰਾਗ

ਰਾਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹਤਵ ਪੂਰ ਪਰਿਭਾਂ ਕ ਬਦ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਰਾਗ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾ ਾ ਦਾ ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਰੰਜ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾਅਰਥ ਹੈ ਰੰਜ ਕਤਾ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਰਾਗ ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ ਕੁਝ ਸੰਗੀਤ ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾ ਵਿੰਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ : -

ਰਾਗ ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਵੀਂ ਦੀ ਵਿੱਚ ਮਤੰਗਮੁਨੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਬ੍ਰਿਹਦੇ ੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਤ ਗਾ ਮੁਨੀ ਦੇ ਬਦਾ ਵਿੱਚ ; - ਤ੍ਰਜ ਇਤਯਾਦੀ ਸਵਰਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਆਦਿ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭੂ ਿਤ ਅਜਿਹੀ ਧਵਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਿਸਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਰੰਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਗ ਹੈ।

ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :- ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤਿਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਜ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਦੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਰੰਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਵਿ ਨੂ ਨਾਰਾਇਣ ਭਾਤਖ ਡੇ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਿਤ ਲਕ -ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਧਵਨੀ ਦੀ ਉਹ ਵਿ ੇ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭੂ ਿਤ (ਸਜਾਇਆ) ਕਿਤਾ ਹੋਵੇ।

ਸੁਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤ ਮੋਹ ਲਵੇ ਰਾਗ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਤ ਖੰਡੇ ਜੀ ਰਾਹੀ ਰਚਿਤ ਅਭਿਨਵਰਾਗ ਮ ਜਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਧਵਨੀ ਦੀ ਉਹ ਵਿ ੇ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦਾ ਰੰਜਨ ਕਰੇ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਪ੍ਰਸਨ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਆਣੇ (ਬੁੱਧੀਮਾਨ) ਲੋਕ

ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏ.ਜੀ. ਕਾਹਰੇ (ਕਾਨਹਰੇ) ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੇ।

ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭਾ ਾ ਉਿੰਚ ਸਵਰਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਯੋਜਨ ਜਿਹੜਾ ਮਸਤਿ ਕ (ਦਿਮਾਗ) ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰੇ, ਰਾਗ ਹੈ ਫਿਲਿਪ ਸਟਰਨ ਦੇ ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਿਹੜਾ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਰੰਜਯਤੇ ਇਤੀਰਾਗ ਅਰਕਾਤ

ਮਨ ਨੂੰ ਰੰਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕੰਨਾ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹਾ ਸਵਰ -ਸਮੂਹ ਜੋ ਇਕ ਸਪ ਟ ਰਾਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰੇ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਪ ਡਿਤ ਔਂਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਲੇ ਵੀ ਰਾਗ ਦੀ ਮੁਖ ਗੁਣ ਰੰਜਕਤਾ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਰਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ,

ਰਾਗ ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੇ ਅਜਿਹਾ ਸਵਰ -ਸਮੂਹ ਜਿਹੜਾ ਰੰਜਕ ਹੋਵੇ ਪਾਵ ਸੁੱਖ ਦਾ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਮਤ ਹੈ

ਧਵਨੀ ਦਾ ਉਹ ਵਿ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭੂ ਤ (ਸਜਾਇਆ) ਹੋਵੇ, ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਵੇ, ਰਾਗ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਕੱਲ ਲਗਭਗ 15●-2●● ਰਾਗ ਗਾਏ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰੰਜਕਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿ ਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤ ਜਾਂ ਬਾਕੀ ਧੁਨਾਂ ਵੀ ਰੰਜਕ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਗ ਇਕ ਾ ਤਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੰਚ ਰੰਜਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੰਧਨ ਰਹਿੰਦਾਹੈ।

ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮ :

1. ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰੰਜਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਾਠ-8
2. ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸ ਥਾਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਮ ਨੀਆ ਗਿਆ ਹੈ ।
3. ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਜ (ਸ) ਸਵਰ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ ਸਵਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ

ਸਵਰ (Keynote) ਮ ਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘਟ ਪ ਜ ਸਵਰ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤ ਸਵਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪ ਜ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਾ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
5. ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਮੱਧਮ ਮ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਪ ਇਕ ਵਿੱਚ ਧ ਤੇ ਨਾਲ_ਧ ਮ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਤੀਵਰ ਮ (ਮਧਮ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਰਥਾਤ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਵਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਰੂਰੀ ਹੈ।
6. ਰਾਗ ਵਿੰਚ ਆਰੋਹ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਰੂਰੀ ਹੈ ਸਿਰਫ ਆਰੋਹ ਤੋਂ ਰਾਗ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਸਪ ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
7. ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵਾਦੀ ਸੰਵਾਦੀ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਰੂਰੀ ਹੈ ਵਾਦੀ ਸੰਵਾਦੀ ਸਵਰਾ ਦਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਰਾਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।
8. ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਇਕੱਠੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਮਲ ਰੇ ਅਤੇ_ਦਾ ਰੇ ਜਾਂ ਕੋਮਲ ਰ ਅਤੇ_ਦਾ ਗ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਪਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ_ੱਧ ਸਵਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਖਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰੋਹ ਚ ਸੁੱਧ ਨੀ ਅਤੇ ਅਵਰੋ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲ ਨੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
9. ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪਕੜ, ਸਮਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਣਾ ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਾਗ ਦੀਆ ਜਾਤੀਆਂ, ਉਪ ਜਾਤੀਆਂ

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਗ ਤਿਆਰ ਕਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਸਵਰ ਉਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਲਿਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਓਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਨਿ ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹੇ ਸਵਰ ਲਗ ਰਹੇ ਹਨ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸਦੀ ਜਾਤੀ ਨਿ ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ ਜ ਸਵਰ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਘ ਸਤ ਸਵਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਛੇ ਅਤੇ ਸਤ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਮ ਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤੀ, ਾੜਵ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਔੜਵਜਾਤੀ।

1. **ਸੰਪੂਰਣਜਾਤੀ** : ਜਿਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਸਤ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਤਾ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਦ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ –ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ

2. **ਾਤ੍ਵ-ਜਾਤੀ** : ਜਿਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਛੇ ਸਵਰ ਲੱਗਣ ਉਸਨੂੰ ਾਤ੍ਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਵਾਰਾਗ

3. **ਔੜਵਜਾਤੀ** : ਜਿਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾ ਸਵਰ ਲੱਗਣ ਉਸਨੂੰ ਔੜਵ ਜਾਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭੁਪਾਲੀ ਰਾਗ।

ਰਾਗਾਂ ਲੂੰ ਦੇਖਦ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਰਾਗ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਦੇ ਆਰੋਹ, ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨ੍ਹਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੀ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸਤ ਸਵਰ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਛੇ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਵਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਤਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਉਪ ਜਾਤੀਆਂ ਹੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 3×3 =9 ਹੋਰ ਉਪਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਈਆਂ।

ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤੀ

ਸੰਪੂਰਣ-ਸੰਪੂਰਣ | ਸੰਪੂਰਣ ਸਾੜਵ | ਸੰਪੂਰਦ ਔੜਵ

1. **ਸੰਪੂਰਣ- ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤੀ** : ਜਿਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਰੋਹ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤ-ਸਤ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਸਮਪੂਰਣ-ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. **ਸੰਪੂਰਣ- ਾੜਵ ਜਾਤੀ** : ਜਿਸ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸਤ ਨੂੰ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸਵਰ ਲੱਗਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪਰਣ ਾਤ੍ਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸ ਸਵਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਵਰ ਵਰਜਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. **ਸੰਪੂਰਣ-ਔੜਵ ਜਤੀ** : ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਸਵਰ

ਅੇਤ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸਵਰ ਲੱਗਣ ਸੰਪੂਰਣ ਔੜਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

4. **ਾੜਵ-ਸੰਪੂਰਣ** : ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸਵਰ ਲਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਵਰਜਿਤ ਸਵਰ ਵੀ ਲਗੇਗਾ।

5. **ਾੜਵ- ਾੜਵ** : ਾੜਵ- ਾੜਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਆਰੋਹ ਅਵਰੋਹ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਛੇ ਛੇ ਸਵਰ ਸਵਰ ਲਗਦੇ ਹਨ।

6. **ਾੜਵ-ਔੜਵ** ਇਸ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਛੇ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਵਰਾਂਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਔੜਵ

ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਣ ਔੜਵ- ਾੜਵ ਔੜਵ-ਔੜਵ

7. **ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਣ**: ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਪ ਜ ਸਵਰ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਣੇ, ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8. **ਔੜਵ- ਾੜਵ**: ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸਵਰ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਔੜਵ- ਾੜਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੁੰਦਾਹੈ।

9. **ਔੜਵ-ਔੜਵ** : ਔੜਵ-ਔੜਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਰੋ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਪ ਜ-ਪ ਜ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ 484 ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਸੰਪੂਰਣ-ਸੰਪੂਰਣ = 1 ਰਾਗ
ਸੰਪੂਰਣ- ਾੜਵ =6 ਰਾਗ
ਸੰਪੂਰਦ-ਔੜਵ=15 ਰਾਗ
ਾੜਵ-ਸੰਪੂਰਣ =6 ਰਾਗ
ਾੜਵ-ਸਾੜਵ =36 ਰਾਗ
ਾੜਵ-ਔੜਵ =9● ਰਾਗ

ਔੜਵ-ਸੰਪੂਰਣ=15 ਰਾਗ

ਔੜਵ- ਾੜਵ=90 ਰਾਗ

ਔੜਵ-ਔੜਵ=225 ਰਾਗ

ਕੁਲ=484 ਰਾਗ

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਥਾਟ ਤੋਂ ਗਣਿਤ ਰਾਹੀਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 484 ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਮ ਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਸ ਥਾਟਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 484×10=4840 ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਰੰਜਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨੇ ਿ ਆਦਾ ਰਾਗ ਗਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਕੁਨ ਸੰਖਿਆ 150-200 ਹੀ ਹੈ।

ਪਾਠ-1●

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ) ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ ਡਿਤ ਵਿ ਨੂ ਨਾਰਾਇਣ ਭਾਂਤ ਖੰਡੇ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਣ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰ: ਵਿਸਨੂੰ ਨਾਰਾਇਣ ਭਾਤ-ਖ ਡੇ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪ ਜੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਬਾਲਕੇ ਵਰ (ਮਹਾਰਾ ਟਰਾ) ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1● ਅਗਸਤ 1862 ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਉੱਚ ਕੋਈ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਵਕੀਲ ਸਲ। ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੰਨ 19●4 ਈ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੱਖਦ ਵਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਮੋ ਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਸਾਲ ਤਕ ਦੱਖਦ ਵਿੰਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਤਖੰਡੇ ਜੀ ਨੇ ਮੱਧ ਪਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦਿ ਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਉਥੋ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਪਖੀ ਜਾਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਂਤਖੰਡੇ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਜਨਸਘਾਰਦ ਓਿਚ ਸਨਮਾਨਿਤ ਸਕਾਨ ਦਿਲਾਇਆ। ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਭਾ ਾਵਾਂ ਵਿੰਚ ਲਿਖਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਪੰ ਭਾਤਖੰਡੇ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਦੇਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ:

1. **ਭਾਤਖ ਡੇ ਸੁਰ ਲਿਖੀ :** ਗੀਤਾ ਦੀ ਸਵਰ-ਲਿਪੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਰਲ ਢੰਗ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਭਾਤਖ ਡੇ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਅਮੁਲਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸਵਰ ਲਿਪੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਤ ਖੰਡੇ ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਜਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿ ਾਂ ਜਵਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਭਾਤਖੰਡੇ ਸਵਰ-ਲਿਪੀ

ਬਨਣ ਨਾਲ ਪੁਰਾਦੀਆਂ ਬੰਦਿ ਾਂ ਨੂੰ ਇਕਠਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ।

2. **ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣਾ** : ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਦਾਉਣ ਦਾ ਸੇਹਰਾ ਵੀ ਭਾਤਖ ਡੇ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਜਨਸਧਾਰਣ ਇਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਲਗਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿ ਾਲ ਦਰਖਤ ਲਗਾਇਆ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲਿਆਉਦ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

3. **ਸੰਗੀਤ ਪੁਸਤਕਾਂ** ਪੰਃ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਜੋ ਸਮਗਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਉਸਦੇ ਫਲਸਵਰੂਪ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪਵਾਈਆਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਦਤੀ (ਚਾਰ ਭਾਗ) ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਾਸਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ (ਛੇ ਭਾਗ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਰੁਪਦ, ਧਮਾਰ, ਤਰਾਨੇ, ਖਿਆਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਭਿਨਵ ਰਾਗ ਮ ਜਰੀ ਆਪਨੇ ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੰਚ ਚਤੁਰ ਪ ਡਿਤ ਦੀ ਉਪਮਾ ਹੇਠ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਕੁਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗੌਰਵ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ।

4. **ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ_ਰੂ ਕਰਵਾਈ** : ਪਃ ਜੀ ਨੇ ਆਪੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੰਮ_ਰੂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦਿ ਾ ਦਿੱਤੀ।

5. **ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ** : ਪੰਃ ਜੀ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਮੈਰਿਸ ਕਾਲਜ ਆਫ ਮਿਊ ਿਕ ਲਖ ਲਓ ਮਾਧਵ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਗਾਲਿਅਰ, ਮਿਊ ਿਕ ਕਾਲਜ ਬੜੌਦਾਂ ਵਿਖੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ।

6. **ਥਾਟਰਾਗ ਪੱਦਤੀ** : ਭਾਤ ਖ ਡੇ ਜੀ ਨੇ ਵਿਅੰਕਟ ਮੁੱਖੀ ਦੇ ਥਾਟਾਂ ਤੋਂ 10 ਥਾਟਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਲਈ ਚੁਣਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਥਾਟ ਰਾਗ ਪੱਦਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ-ਰਾਗਿਨੀ ਪੱਦਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਭਾਤਖੰਡੇ ਜੀ ਨੇ ਥਾਟਰਾਗ ਪਦੱਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਥਾਟ ਰਾਗ ਪੱਦਤੀ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸਮਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਉਣ-ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

7. **ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ :** ਰਾਗਾਂਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਪ : ਜੀ ਨੇ ਆਪਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੌ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦਸ ਥਾਟਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪੰ: ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲਗਾ।

8. **ਗੀਤ-ਰਚਨਾ**:ਆਪਨੇ, ਖਿਆਲ, ਧਰੁਪਦ, ਧਮਾਰ, ਤਰਾਨਾ ਅਤੇ ਕਈ ਲਛਣ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਲਛਣ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਵੀ ਭਾਂਤਖ ਡੇ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਦੁਆਇਆ ਸੀ।

9. **ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ** ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਰੂਚੀ ਪੈਦਾ ਰਕਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੋ ਟੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1916 ਵਿੱਚ ਬੜੋਦਾ ਵਿੱਖੇ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਦੇ ਭਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬੁਲਾਏ ਗਏ। ਇਹ ਸੰਮੇਲਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਧੂਮਾ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਭਾਂਤ ਖੰਡੇ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

10. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਸੁਰਲਿਪੀ ਬੱਧ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਿਚਰਸ ਕਰਵਾਉਣਾ : -

ਭਾਤਖੰਡੇ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਨੋਟੇ ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਬੱਧ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ।ਆਪਨੇ ਕਿਹੜੀ ਪੁਸਤਕ ਕਿਹੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਲਿਖਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਹੀ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਭਾਤਖ ਡੇ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੰਚ ਆਪਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਲਗਾ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਵ ਉਹ ਜਿਨੀ ਦੇਰ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਹੀ ਜੀਏ। ਅੱਜ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਸਦਾ ਰਿਣੀ ਰਹੇਗਾ।

ਦਸਵੀਂ ੍ਰੇਣੀ ਲਈ

ਪਾਠ–1

ਸਪਤਕ

(ਮੰਦਰ, ਮੱਧ, ਤਾਰ)

ਪਰਿਭਾ ਾਵਾਂ

ਸਤ ਸੁਰਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਪਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਪਤਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਪਤ (ਸੱਤ) ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਚਲ ਅਤੇ ਅਚੱਲ ਸੁਰਾ ਦੇ ਗਾਉਣ ਤੇ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ 12 ਸੁਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾ ਵਿਚੋਂ_ਧ ਸੱਤ ਸੁਰਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਪਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਪਤਕ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾ

ਆਵਾਜ ਦਾ ਧੁਨੀ ਕਈ ਤਰਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਭਾਰੀ ਤੇ ਬਰੀਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਧੁਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸਪਤਕ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਤਰਾਂ ਦੇ ਹਨ।

1. **ਮ ਦਰ ਸਪਤਕ:** ਇਸ ਸਪਤਕ ਦੀ ਆਵਾਜ ਆਮ ਆਵਾਜ ਨਾਲੋ ਦੁਗਣੀ ਨੀਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਬਿੰਦੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ– ਮ ਪ ਧ ਪੀ
2. **ਮੱਧ ਸਪਤਕ:** ਆਮ ਆਵਾਜ ਨੂੰ ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਦੀ ਆਵਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਪਤਕ ਦੀ ਆਵਜ ਨਾ ਜਿਆਦਾ ਨੀਵੀ ਤੇ ਨਾ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਚਿੰਨ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ; ਸਾ ਰੇ , ਗ ਮ, ਪ, ਧ ਨ।
3. **ਤਾਰ ਸਪਤਕ:** ਇਸ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸੁਰਾ ਦੀ ਆਵਜ ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਤੇ ਸੁਰਾ ਤੋਂ ਦੁਗਣੀ ਅਤੇ ਮ ਦਰ ਸਪਤਕ ਦੀ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਚੌਗੁਣੀ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਪਤਕ ਦੀ ਆਵਾਜ ਸਰੀਰ ਤੇ ਤੀਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੁਰਾ ਨੂੰ ਰਿਆਜ ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਇਆ, ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸੁਰਾ ਦੇ ਉਪਰ ਬਿੰਦੀ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:– ਸਂ ਰੇਂ ਗਂ ਮਂ

ਅਚਲ, ਚਲ ਸਵਰ

ਮਹਾਂਰਿ ੀ ਭਰਤ ਨੇ ਸਤ ਸਵਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਰ ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤੰਗ ਦੀ ਲਿਖਿਤ ਬਿਰਦੇਸੀ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਸਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਆਰਕਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਤੰਗ ਰਿ ੀ ਨੇ ਸਵਰ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਦੱਸੇ- ਸਵ ਅਤੇ ਰ । ਸਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਵਯਮ ਅਤੇ ਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਤੰਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰ ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਵਯਮ (ਆਪਣੇ ਆਪ) ਪ੍ਰਕਾ ਿਤ ਹੋਏ।

ਸਵਰ ਰੁਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ 22 ਰੁਤੀਆਂ ਮ ਨਿਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ 7 ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਤਸਵਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ, - ੜਜ, ਰਿ ਭ ਗੰਧਾਰ ਮੱਧਮ ਪਚੰਮ ਧੈਵਤ ਨਿ ਾਦ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

1) ਅਚਲ ਸਵਰ 2) ਚਲ ਸਵਰ

1) **ਅਚਲ ਸਵਰ :** ਅਚਲ ਸਵਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਨ ਚਲਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਆਪਨੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਡਿਗ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਉਹ ਸਵਰ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਜਗਾਹ ਤੇ ਨਿ ਚਿਤ ਰਹਿਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਚਲ ਦੀ ਸਾਂਰੀਆਂ (ਨਾਂ) ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅਚਲ ਦੋ ਹੀ ਮ ਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ ਅਤੇ ਪ । ਇਹ ਦੋ ਸਵਰ ਅਜਿਹੇ ਸਵਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਸਮੇ. ਆਪਦੇ ਨਿ ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2) **ਚਲ ਸਵਰ :** ਚਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ; ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਵਰ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਨਿ ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜਾਂ ਨੀਵੇਂ ਵਲ ਜਾਣ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲ ਸਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਲ ਸਵਰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1) ਕੋਮਲ ਮਟਰ 2) ਤੀਵਰ ਸਵਰ

1) **ਕੋਮਲ ਸਵਰ** : ਉਹ ਸਵਰ ਜਿਹੜੇ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ

ਨਿ ਚਿਤ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਵਲ ਗਾਏ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਸਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਚਾਰ ਮ ਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਸਵਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ- ਰੇ ਗ ਧ ਨੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਤੀਵਰ ਸਵਰ :** ਉਹ ਸਵਰ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਨਿ ਚਿਤ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਗਾਏ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਭਾਵ ਉੱਚੇ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਹ ਸਵਰ ਨੂੰ ਤੀਵਰ ਸਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਤੀਵਰ ਸਵਰ ਮ ਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਮ । ਇਸ ਨੂੰ ਤੀਵਰ ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਾਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ_ਧ ਤੇ ਵਿਕਰਿਤ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਕੁਝ ਸੰਖਿਆ 12 ਮ ਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਚਲ ਸਵਰ	= ਸ, ਪ
ਚਲ ਸਵਰ	= ਰੇ ਗ ਮ ਧ ਨੀ
ਕੋਮਲ ਵਿਕਰਿਤ	= ਰੇ ਗੁ ਧ ਨੀ
ਤੀਵਰ ਵਿਕਰਿਤ	= ਮ

ਅਲੰਕਾਰ

ਅਲੰਕਾਰ ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਜਾਉਣਾ । ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਅਪਨੇ ਰੀਰ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਬਸੂਰਤ ਲੱਗੇ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਤੇ ਨਰਿਤ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਲ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਰ ਸਮੂਹਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਹਲਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦੇ ਹਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਵਰ ਅਸੀਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਰੋਹ ਵਿੱਚ ਲਗਾਵਾਗੇ ਉਹ ਹੀ ਸਵਰ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣਗੇ। ਅਲੰਕਾਰ_ੱਘ ਸਵਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਮਲ ਸਵਰ ਤੇ ਤੀਬਰ ਸਵਰ ਲਗਾਕੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਲਟਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਲਟਣਾ ! ਅਲੰਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ

ਕ੍ਰਮ ਆਪਣੀ ਇੱਤਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗਾਇਨ ਵਿੱਚ ਤਾਨਾ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਦੋਨੋ ਕਲਾਵਾ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰ ਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ ਲੈਕੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸਵਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਮ ਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋ ਅਸੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦਾ ਵਕਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਨੋ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਸਤੀ ਜਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਗਾਉਣ ਜਾਂ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨਾਟਯ ਾ ਤਰ ਵਿੱਚ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਦੀ ਚੰਦਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਤ, ਫੁਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪਤਾ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਅਨੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਾਭ

ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲਾਭ ਹਨ:

1) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਕਾਰ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਗਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦੋਨੋ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਸਾਜ ਤੇ ਮਾਸਪੇ ੀਆਂ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

3) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਾਣ, ਵਜਾਣ ਨਾਲ ਸੁਰ ਗਿਆਨ ਵੱਧਦਾ ਹੈ।

4) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖੁਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਅਲਾਪ ਅਤੇ ਤਾਨਾ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

6) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਸਵਰ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

7) ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ

ਜਦੋਂ ਵੀ ਰਾਗ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾਂ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਕਦਾ ਉਹ ਉੱਤਮ ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰੂਤੀ

ਰੂਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਣਨਾ । ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਹਰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੀ ਆਵਾ ਨੂੰ ਰੂਤੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੋ ਧਵਨੀ ਦੂਸਰੀ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਭਿਨਵ ਰਾਗ ਮ ਜਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਆਵਾਜ ਜੋ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਲਗ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਬਾਈ ਨਾਦ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਈ ਨਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰੂਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਰੂਤੀ ਨਾਦ ਹੈ (ਆਵਾ) ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਇਕ ਨਾਕ (ਆਵਾ) ਰੂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਰੂਤੀ ਉਹ ਧਵਨੀ ਹੈ ਜੋ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪ ਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇ, ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਲਗ ਪਹਿਚਾਨੀ ਜਾ ਸਕੇ , ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਮਧੁਰ ਤੇ ਮਿਟੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਹੀ ਰੂਤੀ ਹੈ।

22 ਰੂਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ : –

1.	ਤੀਵਰਾ	8.	ਰੌਦੀ	15.	ਰਕਤਾ
2.	ਕੁਮਦਵਤੀ	9.	ਕ੍ਰੋਧੀ	16.	ਸੰਦੀਪਨੀ

3. ਮਦਾ
4. ਛੰਦੋਵਤੀ
5. ਦਯਾਵਤੀ
6. ਰੰਜਨੀ
7. ਰਕਤਿਕਾ

10. ਵਜਰਿਕਾ
11. ਪ੍ਰਸਾਰਿਣੀ
12. ਪ੍ਰੀਤੀ
13. ਮਾਰਜਨੀ
14. ਕਿ ਤੀ

17. ਆਲਾਪਨੀ
18. ਮਦੱਤੀ
19. ਰੌਹਿਣੀ
20. ਰਮਯਾ
21. ਉਗ੍ਰਾ
22. ਕੋ ਮਣੀ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਗਾਉਣ ਵਜਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਬਾਈ ਰੁਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ 22 ਰੁਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੱਤ ਰੁਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਗਾਈਆ–ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਸੱਕਣ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਠਾਅ

ਠਾਅ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਲੈਅ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੋਝ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਠਾਅ ਲੈਅਕਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਇਕ ਬੋਲ ਤਾਲ ਦਾ ਲਿਖਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ

(1)	1	–	–	–	2	–	–	–
	ਗ	S	S	S	ਧ	S	S	S

(2)	1	2	3	4	5	6	7	8
ਠਾਅ ਲੈਅਕਾਰੀ	ਧਾ	ਗ	ਨਾ	ਤੀ	ਨਾ	ਕੇ	ਧਿੰ	ਨਾ

ਦੁਗਣ

ਜਦੋਂ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਗਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਠੈਅ ਦੀ ਲੈਅ ਦੀ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਦੋ ਬੋਲਾ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ ਜਾ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਹ ਦੁਗਣ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਦੁਗਣ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਤਾਲ ਦੇ ਦੋ ਬੋਲਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾਹੈ ਜਿਵੇਂ –

	1	2	3	4	5	6	7	8
ਠਾਅ ਲੈਅਕਾਰੀ	ਧਾ	ਗ	ਨਾ	ਤੀ	ਨਾ	ਕੇ	ਧਿੰ	ਨਾਂ
ਦੁਗਣ ਲੈਅਕਾਰੀ	ਧਾਗੇ	ਮਾਤੀ	ਨਾਕੇ	ਧਿੰਨਾ	ਧਾਗੇ	ਨਾਤੀ	ਨਾਕੇ	ਧਿੰਨਾ

ਵਕਰ ਸਵਰ

ਉਹ ਸਵਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਟੇਢਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਕਰ ਸਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਵਕਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਟੇਢਾ । ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸਵਰ ਤੱਕ ਜਾਕੇ ਪਿੱਤੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਸਵਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਮੁੜਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਸਵਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਕਰ ਸਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇ ਗ ਮ ਗ ਪ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਮ ਸਵਰ ਵਕਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀ ਮ ਸਵਰ ਤੇ ਜਾਕੇ ਫਿਰ ਪਿਛੇ ਗ ਸਵਰ ਤੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਚਲਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਗ ਸਵਰ ਤੇ ਆ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਅਸੀ ਗਮਗ ਸੁਵਰਾਂ ਲੂੰ ਵਕਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਝਾਲਾ

ਬਾਜ ਅਤੇ ਚਿਕਾਰੀ ਦੀ ਤਾਰ ਤੇ ਸਮਾਨ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਧਵਨੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਖ ਡਿਤ ਕਿਤੀਆਂ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਬਾਜ ਦੀ ਤਾਰ ਅਤੇ ਚਿਕਾਰੀ ਦੀ

ਤਾਰ ਤੇ ਮਿ ਰਾਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਝਾਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਜ ਦੀ ਤਾਰ ਤੇ ਦਾ ਅਤੇ ਚਿਕਾਰੀ ਦੀ ਤਾਰ ਤੇ ਰਾ, ਰਾ, ਗ ਦਾ ਬੋਲ ਵਜਾਦੇ ਹੋਏ ਖੱਬੇ ਹੱਕ ਨਾਲ ਪਰਦਿਆਂ ਤੇ ਮੀਡੰ, ਕ੍ਰਿਤਨ ਅਤੇ ਕੰਪਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਝਾਲੇਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਾ, ਰਾ ਰਾ ਰਾ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟ-ਪਲਟ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ-2 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਾਲੇ ਬਦਾ ਕੇ ਬਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਝਾਲਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

1) ਸਿੱਧਾ ਝਾਲਾਂ

2) ਉਲਟਾ ਝਾਲਾਂ

1) **ਸਿੱਧਾ ਝਾਲਾਂ :** ਬਾਜ ਦੀ ਤਾਰ ਤੇ ਜੇਕਰ ਦਾ ਦਾ ਬੋਲ ਸਿੱਧਾ ਵੱਜੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਝਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਲਟਾ ਝਾਲਾਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ ਦਾ, ਰਾ ਰਾ ਰਾ ।

2) **ਉਲਟਾਂ ਝਾਲਾ :** ਬਾਜ ਦੀ ਤਾਰ ਅਤੇ ਚਿਕਾਰੀ ਦੀ ਤਾਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਝਾਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬੋਲ ਦਾ, ਰਾ ਰਾ।

ਸਥਾਈ

ਇਹ ਗੀਤ ਜਾ ਗਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਗੀਤ ਜਾ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਦ ਨੂੰ ਜਾਂ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਾਇਨ/ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਦਾ ਅਲਾਪ/ਤਾਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਵਰ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਦਕ/ਗਾਇਕ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਕਾਈ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਤਾਲ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੰਚ ਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ। ਸਥਾਈ ਵਿੱਚ ਮ ਦਰ, ਮੱਧ, ਸਪਤਕ ਦੇ ਸੁਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਜਾ ਦੋ, ਤਿੰਨ ਆਵਰਤਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਦਾ ਅੰਤਰਾ ਵਜਾਕੇ/ਗਾਕੇ ਮੁੜ ਸਥਾਈ ਜਰੂਰ ਗਾਈ ਜਾ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤਰਾ

ਗੀਤ ਦਾ ਰਾਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਅੰਤਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਵਿ ਤਾਰ ਖੇਤਰ ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਪਤਕ ਦੇ ਗੰਧਾਰ, ਮਧਯਮ, ਸੁਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਾ ਹਮੇ ਾ ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸੁਰਾ ਅਰਥਾਤ ਗੰਧਾਰ (ਗ) ਮਧਯਮ (ਮ) ਪੰਚਮ (ਪ) ਸਵਰ ਤੋਂ _ਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰੇ ਵੀ ਦੋ ਜਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਘ ਆਵਰਤਨਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਾਠ-2

ਥਾਟ, ਥਾਟ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਭਾਤਖ ਡੇ ਜੀ ਦੇ ਦਸ ਥਾਟ

ਥਾਟ :

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ- ਗ੍ਰਾਮ, ਮੁਰਛਨਾ, ਜਾਤੀ, ਰਾਗ ਰਾਗਨੀ ਵਰਗੀ ਕਰਨ ਤੇ ਥਾਟ ਰਾਗ ਵਰਗੀ ਕਰਨੀ। ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਕਤੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭਾ ਾ ਵਿੱਚ ਥਾਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਥਾਟ ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਣੀਜਨ ਮੇਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਥਾਟ ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪੰ: ਵਿਅਕਟਮੁੱਖੀ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾ ਨੇ ਗਣਿਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ 12 ਸੁਰਾਂ (ਕ੍ਰੋਧ , ਕੋਮਲ, ਤੀਵਰ) ਤੋਂ 72 ਥਾਟ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰ: ਭਾਤਖੰਡੇ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਗ ਰਾਗਨੀ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾ 72 ਥਾਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 10 ਥਾਟ ਲੈਕੇ ਉੱਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਦਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਹਨਾਂ ਥਾਟਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਤ ਤੇ ਕੀਤਾ। ਭਾਤਖੰਡੇ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਥਾਟਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਕੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਥਾਟਾਂ ਦਾ ਨਾ ਰੱਖਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਥਾਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਈ ਥਾਟ ਸਵਰ ਸਮੂਹ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹਿੱਤ ਹੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਰਾਗ ਇਯ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਖਰੇ ਤੇ ਪੂਰੇ ਵੀ ਉਤਰੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਸਵਰ ਉਸ ਰਾਗ ਵਿੰਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ 10 ਥਾਟਾ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆਏ ! ਕਈ ਸੰਗੀਤ ਾ ਤਰੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਾ ਦੇ ਲਗਾਣ ਜਾ ਵਾਦੀ-ਸੰਵਾਦੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਥਾਟਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਗਾ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝਿਆ।

ਥਾਟ ਦੇ ਨਿਯਮ

ਥਾਟ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਿਯਮ ਹਨ:-

1) ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਸਵਰਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ

2) ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਸਵਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਦੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨਜਿਵੇਂ ਸਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੇ ਤੇ ਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗ ਸਵਰ ਆਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

3) ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲਅਰੋਹ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰਾ ਤੇ ਥਾਟ ਦੀ ਅਰੋਹੀ ਤੋਂ ਹੀ ਥਾਟ ਦਾ ਨਾਮ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾਹੈ।

4) ਥਾਟ ਦੀ ਪਹਿਚਾਲ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਤੋਂ ਉੱਤਪਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਯ ਲਈ ਉਸ ਥਾਟ ਦਾ ਨਾ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

5) ਥਾਟ ਗਾਣੇ-ਵਜਾਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੰਜਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀ।

6) ਇਕ ਥਾਟ ਤੋਂ ਕਈ ਰਾਗ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

7) ਥਾਟ ਤੋਂ ਰਾਗ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਦੀ ਹੈ

8) ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪ ਡਿਤ ਵਿ ਨੂੰ ਨਰਾਇਣ ਭਾਤਖ ਡੇ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸ ਥਾਟ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ

1) ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ : ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸੁਰ_ਧ ਲੱਗਦੇ ਹ। ਜਿਵੇਂ ਸਾ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ। ਇਸ ਥਾਟ ਨੂੰ_ਧ ਥਾਟ ਮ ਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ, ਬਿਹਾਰਾ ਦੇ ਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਗ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਥਾਟ ਦਾ ਨਾ ਬਿਲਾਵਲ ਪਿਆ।

2) ਕਲਿਆਣ: ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਮ (ਮਧਯਮ) ਸਵਰ ਤੀਬਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਧਮ ਅਤੇ ਪ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਚਾ ਸਵਰ ਤੀਵਰ ਮ ਹੈ। ਜਿਵੇ ਸਾ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ । ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਮ ਸਵਰ ਤੀਵਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ_ਧ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਥਾਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਹਨ। ਯਮਨ,_ਧ ਕਲਿਆਣ, ਭੁਪਾਲੀ।

3) ਥਾਟ ਖਮਾਜ : ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲ ਨੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਵਰ_ਧ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨ਼ੀ ਇਸ ਥਾਟ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗ ਹਨ ਖਮਾਜ, ਦੇ ,

ਤਿਲਕ ਕਮੋਦ ਜੈ ਜੈਵੰਤੀ।

4) **ਥਾਟ ਕਾਠੀ :** ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੰਚ ਗ ਤੇ ਨੀ ਸਵਰ ਕੋਮਲ ਤੇ ਬਾਦੀ ਸੁਰ_ਧ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ। ਇਸ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਗ ਹਨ ਕਾਫੀ, ਭੀਮਪਲਰਸੀ, ਵਰਿੰਦਾਬਨੀ ਸਾਰੰਸ, ਬਾਗੰਸਤਰੀ

5) **ਥਾਟ ਭੈਰਵ :** ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਰੇ, ਧ ਸਵਰ ਕੋਮਲ ਤੇ ਬਾਦੀ ਸੁਰ_ਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇ ਸਾ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭੈਰਣ, ਰਾਮਕਲੀ ਹਨ। 6) **ਥਾਟ ਪੁਰਵੀ** : ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਰੇ, ਧ ਸਵਰ ਕੋਮਲ ਮ ਸਵਰ ਤੀਵਰ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ।

7) **ਥਾਟ ਮਾਰਵਾ :** ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੰਚ ਰੇ ਸੁਰ ਕੋਮਲ ਮ ਸਵਰ ਤੀਵਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇ ਸਾ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ਇਸ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੋਹਣੀ, ਮਾਰਵਾ ਰਾਗ ਆਉਣੇ ਹਨ।

8) **ਥਾਟ ਆਸਾਵਰੀ:** ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਗ, ਧ, ਲੀ ਸਵਰ ਕੋਮਲ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ_ਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਬਾਰੀ, ਆਡਾਨਾ, ਆਸਾਵਰੀ ਜੋਣਪੁਰੀ ਰਾਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

9) **ਥਾਟ ਭੈਰਵੀ** : ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਰੇ, ਗ, ਧ, ਨੀ ਸੁਰ ਕੋਮਲ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ _ਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭੈਰਵੀ ਮਾਨਕੋਸ ਰਾਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

1●) **ਥਾਟ ਤੋੜੀ ਜਾ ਟੋਡੀ** : ਇਸ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਰੇ , ਗ, ਧ ਨੀ ਸਵਰ ਕੋਮਲ ਤੇ ਮ ਸਵਰ ਤੀਵਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇ ਸਾ ਰੇ ਗ ਮੇ ਪ ਧ ਨੀ। ਇਸ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤੋੜੀ, ਗੁਜਰੀ ਤੋੜੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਰਾਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਾਠ-3

ਤੋੜਾ- ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਤੋੜਾ, ਦੁਗਨ ਦਾ ਤੋੜਾ

ਸੰਗੀਤ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀ ਰਾਗ ਦੇ ਵਿ ਸਵਰ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦੀ ਗਤ ਵਜਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋੜਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੋੜੇ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤੋੜਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਸੀਂ ਜੋੜ ਅਲਾਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਲਾਪ ਦੀ ਗਤੀ ਦਰੁੱਤ ਕਰਕੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ ਵਾਲੇ ਤੋਡੇ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਗ ਸਪ ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਰਾਗ ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੋੜੇ ਤਾਲ ਦੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਮਾਤਰਾ (ਨਿ ਚਿਤ ਸਥਾਨ) ਤੋਂ _ਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਨਿਸਚਿਤ ਸਕਾਨ ਤੇ ਆਕੇ ਖਤਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਉੱਥੋਰਾਤ ਦੇ ਬੋਲ_ਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੋੜੇ ਹਮੇ ਾ ਐਸੀ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ _ਰੂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾ ਜੋ ਤੋੜਾ ਜਿਸ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਥੋ ਰਾਤ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਕੜਿਆ ਜਾਵੇ ਵੈਸੇ ਤਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਖੜਾ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੋੜੇ ਇਕ ਆਵਰਤਨ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਕਈ-ਕਈ ਆਵਰਤਨਾ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਵਿੰਚ ਤੋੜੇ ਅੱਠ ਮਾਤਰਾ, ਸੋਲਾ ਮਾਤਰਾ, ਚੋਵੀ ਮਾਤਰਾ, ਬੱਤੀ ਮਾਤਰਾ ਜਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਤੋੜੇ ਵੀ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਤੋੜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤਿਹਾਈ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਤ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਜਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1. **ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਤੋੜਾ** : ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਤ ਵਜ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਤੋੜਾ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਤੋੜਾ ਇਹਨਾਂ ਤੋੜਿਆ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਵਿਖਾਕੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤਿਹਾਈ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. **ਦੁਗਨ ਦਾ ਤੋੜਾ** : ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਦੀ ਗਤੀ ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ ਵਿੰਚ ਲਿਜਾਕੇ ਦੁਰੱਤ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਤੋਡੇ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਗਨ ਦਾ ਤੋਡਾ ਕਹਿੰਦੇ

ਹਲ। ਜਾਂ ਜਿਸ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਗਤ ਵਜਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸਤੋਂ ਦੁਗਨ ਲੈਅਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਤੋੜਾ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਗਨ ਦਾ ਤੋੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਗਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੁਗਣਾ ਅਰਥਾਤ ਇੱਕ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਦੋ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਚਾਲ ਨਾਲ ਵਜਾਉਣਾ।

ਪਾਠ-4

ਸਿਤਾਰ- ਇਤਿਹਾਸ, ਅੰਗ ਵਰਣਨ

ਸਿਤਾਰ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਤੰਤ੍ਰੀ ਵਾਦਅ (ਸਾ) ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇ ਾ ਵਿੰਚ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ 25●-3●● ਮ ਨਿਆ ਜਾਂਦਾਹੈ। ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਸਿਤਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਤੰਤ੍ਰੀ ਵਾਦਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਤਾਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਪਾਈ ਹੈ।

ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਅਦਿ ਕਾਰ ਦੇ ਵਿ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਵਿ ਕਾਰ 14 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ 1253-1325 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚੀਨ ਵੀਣਾ ਅਤੇ ਤਾਨਪੁਰੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਇਥ ਨਵੀਨ ਵਾਦਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੇਹਤਾਰ ਰਖਿਆ। ਸੇਹਤਾਰ ਫਾਰਸੀ ਭਾ ਾ ਦਾ ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤਿੰਨ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਾਦਅ (ਾ)। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਆਚਾਰਿਅ ਬ੍ਰਹਮਪਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਅਵਿ ਕਾਰ ਸਦਾ ਰੰਗ ਦੇ ਭਾਈ ਖੁਸਰੋਂ ਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਖੁਸਰੋ ਖਾਂ ਅਤੇ ਸਦਾ ਰੰਗ, ਤਾਨਸੇਨ ਦੇ ਦਾਮਾਦ ਿ ਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੰ ਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਾਇਦ ਖੁਸਰੋ ਖਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਸੇਹਰਾ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਤਾਨੁਸਾਰ ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਅਵਿ ਕਾਰਕ ਖੁਸਰੋ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮ ਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੁਸਰੋਂ ਖਾਂ ਦੇ ਪੋਤੇ ਫਿਰੋ ਖਾਂ, ਸਦਾਰੰਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਉਸਤਾਦ ਮਸੀਤ ਖਾਂ ਨੇ

ਵਿੰਲਬਿਤ ਲੈਅ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਲਵਾਈ। ਮਸੀਤ ਖਾਂ ਦੇ ਿ ਮੁਹਮੰਦ ਰ ਾ ਖਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰਤ ਲੈਅ ਬਣਾਈ ਜਿਹੜੀ ਰ ਾਖਾਨੀ ਰਾਤ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ੈਲੀਆਂ (ਬਾਜ) ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਮਸੀਤਖਾਨੀ ਬਾਜ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬਾਜ ਜਾਂ ਵਿਲੰਬਿਤ ਰਾਤ ਦੀ ਲੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਰਾਜਖਾਨੀ ਬਾਜ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਖਨਉ ਜਾਂ ਪੂਰਵੀਬਾਜ ਜਾਂ ਦ੍ਰਤ ਰਾਤ ਦੀ ਲੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀਹੈ। ਇਸ ਬਾਜ ਵਿੱਚ ਦਾ ਗ, ਦਿਰ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦ੍ਰਤ ਗਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵੀ ਬਾਜ ਜਾਂ ਰਜਾਖਾਨੀ ਬਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਲਖਨਵੀਂ ਬਾਜ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਿ ਆਦਾ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਚੰਚਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਬੋਲ ਦਾ, ਦਿਰ, ਦ੍ਰਾਮ, ਦ੍ਰਾ ਹਨ।

ਅੰਗ ਵਰਣਨ :

1. **ਤੂੰਬਾ** : ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲੌਕੀ ਜਾਂ ਕੱਦੂ ਦਾ ਗੋਲਾਕਾਰ ਭਾਗ ਜਿਹੜਾ ਅੰਦਰੋ ਖੋਖਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾਂਡ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੁੰਬਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. **ਤਬਲੀ** : ਲਕੜੀ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਢੱਕਣ ਵਾਂਗ ਤੂੰਬੇ ਨੂੰ ਢੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਬਲੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਬ੍ਰਿਜ** :ਇਸ ਨੂੰ ਘੁੜਚ ਜਾਂ ਘੋੜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਬਲੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਤਾਰ ਰਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਕੜੀ ਜਾਂ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀ ਬਣੀ ਛੋਟੀ ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. **ਡਾਂਡ** : ਤੂੰਬੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ, ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਲੰਬਾ ਭਾਗ ਡਾਂਡ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾਂਡ ਦੇ ਉਪਰ ਹੀ ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਪਰਦੇ ਬੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਤੇ ਖੂ ਟੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. **ਗੁਲੂ** : ਤੁੰਬੇ ਅਤੇ ਡਾਂਡ ਦੇ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਗੁਲੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

6. **ਲੰਗੋਟ** : ਤੁੰਬੇ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨਣ ਲਈ ਇੱਕ ਕਿਲ ਜਾਂ ਤਿਕੋਨੀ ਪੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਲ, ਲੰਗੋਟ ਜਾਂ ਮੋਂਗਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

7. **ਅੱਟੀ** : ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਡਾਂਡ ਦੇ ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੱਡੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਪੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੋਂ ਤਾਰ ਅੱਟਕ ਕੇ ਖ਼ੂੰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8. **ਤਾਰ ਗਹਿਨ** : ਤਾਰ ਗਹਿਨ ਨੂੰ ਤਾਰਦਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਪੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰਾਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਟੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਤਾਰ ਅਟਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਰ ਗਹਿਨ ਦੇ ਸੁਰਾਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਖ਼ੂੰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਕਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

9. **ਖ਼ੂੰਟੀਆਂ** : ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਸਨ ਲਈ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਡਾਂਡ ਦੇ ਸਤ ਵੱਡੀਆਂ ਖ਼ੂ ਟੀਆਂ ਲਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਾਰ ਕਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਤ ਮੁੱਖ ਖ਼ੂੰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲਾਵਾ 13 ਜਾਂ 14 ਛੋਟੀਆਂ–ਛੋਟੀਆਂ ਖ਼ੂੰਟੀਆਂ ਵੀ ਲਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਤਰਬ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਸਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

10. **ਮਣਕਾ** : ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰਬਾਜ ਦਾ ਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀ ਬਣੀ ਚਿੜੀ, ਮੋਰ ਬਤਕ ਆਦਿ ਕਲ ਦਾ ਮੋਤੀ, ਪਿਰੋਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਉਪਰ ਜਾਂ ਨੀਚੇ ਖਿਸਕਾ ਕੇ ਸਵਰ ਨੂੰ ਚੜਾਇਆ ਜਾਂ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਤੀ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਤਾਰ (ਜੋੜੀ ਦੇ ਤਾਰ) ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

11. **ਪਰਦਾ** : ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਡਾਂਡ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪਿੱਤਲ ਜਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਮੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਡਾਂਡ ਉਭਰ ਤੰਦ ਜਾਂ ਤਾਤ ਦੀ ਡੋਰੀ ਨਾਲ ਬੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਦਾ 18 ਤੋਂ 20 ਤਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਨਿ ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਿਆਂ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮਿਜਰਾਬ ਪਾ ਕੇ ਚੋਟ ਜਾਂ ਆਯਾਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਵਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

12. **ਮਿ ਰਾਬ** : ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਣੀ ਤਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿਕੋਨਾ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮਿ ਰਾਬ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਰਜਨੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਨ ਕੇ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਤਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾਣ ਦਾ ਢੰਗ।

ਪਹਿਲਾ ਤਾਰ ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਾਰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤਾਰ ਬਾਜ ਦਾ ਤਾਰ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਾਰ ਨੂੰ ਮ ਦਰ-ਸਪਤਕ ਮ (ਮੱਧਮ) ਸਵਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਤਾਰ ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਤਾਰ ਪਿੱਤਲ ਜਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ-ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਜਾਂ ੜਜ ਦਾ ਤਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮ ਦਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ੜਜ ਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਂਉਂਦੇ ਹਨ।

ਚੌਥਾ ਤਾਰ : ਚੌਥਾ ਤਾਰ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਜੋੜੀ ਦੇ ਤਾਰ ਤੋਂ ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਅਤੀ ਮ ਦਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਪੰਚਮ ਦਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਰ ਦਾ ਤਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ ਜਵਾਂ ਤਾਰ : ਪ ਜਵਾਂ ਤਾਰ ਬਾਜ ਦੀ ਤਾਰ ਵਾਂਗ ਲੋਹੇ ਜਾਂ ਸਟੀਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮ ਦ੍ਰ ਪੰਚਮ ਨਾਲ ਪ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਚਮ ਸਵਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਾਂ ਮੱਧਮ ਮ ਸਵਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਛੇਵੀ ਅਤੇ ਸਤਵਾਂ ਤਾਰ : ਛੇਵਾਂ ਅਤੇ ਸਤਵਾਂ ਤਾਰ ਲੋਹੇ ਦਾੱਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਬਾਕੀ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਕਦੇ ਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਛੇਵਾਂ ਤਾਰ ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਤਵਾਂ ਤਾਰ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਪੀਹੇ ਦਾ ਤਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਤਰਬ ਦੇ ਤਾਰ : ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਤ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਬ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਰ ਭਿੰਨ-2 ਸਵਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਝੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਗ ਨਾਲ ਛੇੜ ਕੇ ਮਧੁਰ ਧਵਨਿਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 9 ਤੋਂ 13 ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਠ-5

ਪ ਡਿਤ ਵਿ ਨੂੰਪਰਾਇਤ ਭਾਂਤਖ ਡੇ ਜੀ ਦੀ ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਤਾਲ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਭਾਂਤਖ ਡੇ ਜੀ ਦੀ ਸੁਰਲਿਪੀ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਧਤਤੀ ਅਸਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਭਾਂਤਖ ਡੇ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਾਰਤ ਦਾ ਦੋਰਾ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰਾਨੇ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਇਹਲਾਂ ਚੀਜਾ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਮੀ ਸੁਰਲਿਪੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਕ੍ਮਿਨ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਪੰ: ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿ ਰਾਗ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿੱਥੇ ਕਿਨਾ ਠਹਿਰਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੋਕੇ ਨ ਪਧਤੀ_ਰੁ ਕੀਤੀ। ਵੋਕੇ ਨ ਪਧਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੁਰੀ ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਿਉਂਕੀ ਸੰਗੀ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਬਣੀ ਸੁਰਲਿੱਪੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਰ, ਤਾਲ, ਭਾ ਾ ਨਾਲ ਲਿੱਪੀ ਵੋਕੇ ਨ ਜਰੂਰੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।

ਭਾਂਤਖੰਡੇ ਜੀ ਦੀ ਸੁਰਲਿਪੀ ਤੇ ਤਾਲ ਲਿਪੀ ਤੇ ਚਿੰਨ

1. **ਸਵਰ**

(i) **ਧ ਸਵਰ** : ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਸੁਰ_ਧ ਸਵਰ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸੁਰਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚਿੰਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਦਾ ਜਿਵੇਂ : ਸਾ, ਰੇ, ਗ, ਮ, ਪ, ਧ, ਨੀ।

(ii) **ਕੋਮਲ ਸਵਰ** : ਕੋਮਲ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਵਰਾ ਦੇ ਕੱਲੇ ਲਾਈਨ ਜਾਂ ਡੈ ਦਾ ਚਿੰਨ ਲਗਾ ਕੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਰੇ ਗ ਧ ਨੀ

(iii) **ਤੀਬਰ ਸਵਰ :** ਇਹਨਾਂ ਸਵਰ ਲਈ ਸਵਰ ਦੇ ਉਪਰ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਰੇਖਾ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮ ਸਵਰ ਹੀ ਤੀਬਰ ਸਵਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਵਰ ਦੇ ਉਪਰ ਖੜੀ ਰੇਖਾ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇਗੀ।

2. **ਸਪਤਕ**

(i) **ਮ ਦਰ ਸਪਤਕ :** ਮ ਦਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸੂਰਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਕਈ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਨੀਚੇ ਬਿੰਦੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ।

(ii) **ਮੱਧ ਸਪਤਕ :** ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸਵਰਾਂ ਲਈ ਸੁਰ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿ ਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ : ਸਾ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ।

(iii) **ਤਾਰ ਸਪਤਕ :** ਤਾਾਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਬਿੰਦੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਸਾਂ ਰੇਂ ਗਂ ਮਂ।

3. **ਸਵਰ ਮਾਨ**

(i) ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਚੰਕਰ ਦਾ ਅੰਦਰ ਜਿੰਨੇ ਸਵਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਤਰਾਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ : ਗਮ ਪਧਨੀ ਸਾਰੇਗਮ ।

4. **ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ**

(i) **ਮੀਂਡ** : – ਮੀਂਡਦਾ ਚਿੰਨ ਸਰਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਦਸਦ ਲਈ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਅਰਧ ਚੰਦਰਾਕਾਰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗ ਮ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪ ਟ ਹੈ ਕਿ ਗ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨਾਲ ਮ ਸਵਰ ਦੀ ਮੀਂਡ ਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਗ ਸਵਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਖ ਡਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਮ ਸਵਰ ਉੱਤੇ ਆਕੇ ਰੁਕ ਜਾਈਏ।

(ii) **ਕਣ** : $\frac{\text{ਮ}}{\text{ਪ}}$ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਰ ਉੱਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਵਰ ਲਿਖਿਆ ਅਿਗਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪ ਸਵਰ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮ ਸਵਰ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਛੁਹਣਾ। ਕਣ ਪਹਿਲੇ ਸਵਰ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਵਰ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਵਰ ਉਪਰ ਬਾਅਦ

ਵਾਲਾ ਸਵਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਕਣ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਜਿਵੇਂ :

(iii) **ਖਟਕਾ** : (ਮ) ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਵਰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਬਰੈਕਟ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਵਰ ਦਾ ਉਚਾਰਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਵਰਾਂ ਦਾ ਖਟਕਾ ਲੈਕੇ ਕਹਾਗੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲੇ ਸਵਰ ਦਾ ਖਟਕਾ ਲੈ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵਾਲੇ ਸਵਰ ਕਹਾਂਗੇ ਜਿਵੇ : ਰਾ ਮ ਪ ਮ ਜਾ

ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਸਪ ਟ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

5) **ਗੀਤਾ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ**

(i) ਡੈ – : ਡੈ ਦਾ ਨਿ ਾਨ ਜਿਹਨਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਵਰਾਂ ਲੂੰ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਠਹਿਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਸਵਰਾਂ ਦੇਅੱਗੇ ਰੈ ਦਾ ਚਿੰਨ ਹੋਵੇਗਾ ਉੱਨੇ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਦਾ ਠਹਿਰਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗ ਪ / ਮ ਧ

(ii) ਅਵਰਕਹ **S** : ਇਹ ਚਿੰਨ ਜਿਹਨਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਕਾਲ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇ ਮ SSS

(iii) ਅਰਧ ਵਿਰਾਮ , : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਮਾ ਦਾ ਨਿ ਾਨ ਜਿਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਬੋਲਾ ਜਾਂ ਸਵਰਾਂ ਅੱਗੇ ਲਗਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੇ ਉਹਨੇ ਹੀ ਸਮ, ਵਿਪਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

6) **ਤਾਲ ਲਿੱਪੀ** :

(i) ਸਮ × : ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮ ਦੇ ਚਿੰਨ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾ ਦੇ ਚਿੰਨ ਲਗਾਦੇ ਹਨ। ਸਮ ਤਾਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਹੁੰਦਾਹੈ।

(ii) ਖਾਲੀ **O** : ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਦੇ ਲਈ ਜੀਰੋ ਦਾ ਚਿੰਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਲ ਵਿੰਚ ਖਾਲੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(iii) ਖਾਲੀ **।** : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਈ ਤੋਂ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ

ਵੰਡ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਹਰ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਅਲਗ ਵਿਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਘੀ ਰੇਖਾ ਦਾ ਚਿੰਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(iv) ਤਾਲੀ : 1: 2: 3 : 4 ਸੁਰਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾਲੀ ਦੇ ਚਿੰਨ ਲਈ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ ਜਿਵੇਂ 1, 2, 3, 4, ਲਗਾਏ ਜਾਦੇਹਨ ਕਈ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਰਵ ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਈਆਂ

i). ਸੁਰਲਿਪੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਹੋਈ ਚੀਜ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਚੀਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਚੀਜ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ii). ਸਵਰ ਲਿਪੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦੁਸਰੀ ਭਾ ਾਵਾਂ ਵਿੰਚ ਵੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

iii). ਜੇਕਰ ਅਸੀ ਕਿਸੀ ਗੁਣੀਜਨ ਤੋਂ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀ ਸਿਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰਲਿਪੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

iv). ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਚੀਜ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮੇ ਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

v). ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਮੋਟੇ ਨ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਚੀਜ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਾਗਾਰ ਸਿੱਘ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨੋਟੇ ਨ ਹੀ ਇੱਕ ਐਸਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਰਖਦਾ ਹੈ।

vi). ਸੁਵਰ ਲਿਪੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਘਰਾਣੇਦਾਰ ਗਾਇਕਾ ਦੀ ਚੀਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਜਿਵੇਂ ਭਾਤ ਖੰਡੇ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਕ੍ਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ 6 ੈ ਘਰਾਣੇ ਦਾਰ ਚੀਜਾ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

vii). ਸੁਰਲਿਪੀ ਸਰਲ ਸਪ ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਘਟ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਨਾ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ।

viii). ਕਿਸੀ ਵੀ ਘਰਾਦੇ ਦੀ ੈਲੀ (ਗਾਇਕ, ਵਾਦਨ) ਦੀ ਸਵਰ ਲਿੱਪੀ ਦੀ

ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਕੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

x). ਸਵਰ ਲਿਪੀ ਦਾ ਉਦੇ ਸਪ ਟ ਤੇ_ਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪੜਦੇ ਹੀ ਇਹ ਚੀਜ ਸਪ ਟ ਹੋ ਜਾਣ।

ਸਵਰ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ

1) ਸਵਰਾਂ ਦਾ_ਧ ਉਚਾਰਨ ਜਿਵੇਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਵਿ ਰਾਮ ਕੋਮਲ ਤੇ ਤੀਵਰ ਸਵਰਾ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਆਿ ਦਸਵਰ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਦਾ ਪੈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2) ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ, ਰਾਗ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

3) ਸਵਰ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰੌਥੀਆਂ ਲੂੰ ਆਲਸੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖੁਦ ਹੀ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘਰ ਬੈਠ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਿ ਾ ਪਰੰਪਰਾ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

4) ਕਈ ਕਠਿਨ ਧੁਨਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਵਰ ਲਿਪੀ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੀ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਹ ਸਿੱਖੀਆ ਨਾ ਜਾਣ।

ਪਾਠ-6

ਗਤ, ਮਸੀਤਖਾਨੀ ਗਤ, ਰਜਾਖਾਨੀ ਗਤ

ਗਤ

ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਲਾਪ ਵਜਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਗ ਦੀ ਗਤ ਵਜਾਈ ਜਾਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਗ ਤਾਲਬੱਧ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਗਤ ਵਿੰਲਬਿਤ ਜਾਂ ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਗਤ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾ। ਸਥਾਈ ਹਮੇ ਾ ਦੋ ਲਾਇਨਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾਹੈ । ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਗਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੀਣਾ ਅਤੇ ਸਿਤਾਰ ਤੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਵਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਤ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

1. ਮਸੀਤ ਖਾਨੀ ਗਤ

2. ਰ ਾ ਖਾਨੀ ਗਤ

1. **ਮਸੀਤ ਖਾਨੀ ਗਤ** : ਇਸ ਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਸੀਤ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਗਤ ਦਾ ਨਾਂ ਮਸੀਤ ਖਾਨੀ ਗਤ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਗਤ ਨੂੰ ਹਮੇ ਾ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗਤ 12 ਵੀਂ ਮਾਤਰਾਂ ਤੋਂ_ਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿਰ ਦਾ ਦਿਰ ਦਾ ਰਾ ਦਾ ਦਾ ਰਾ ਦੇ ਬੋਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਤ ਵਿੱਚ ਮੀਂਡ, ਘਸੀਟ, ਗਮਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਚੋਗੁਣ ਤੇ ਅੱਠ ਗੁਣ ਦੇ ਤੋੜੇ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਿਆਰਵੀਂ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਇਹ ਤੋੜੇ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਗਤ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾਹੈ। ਇਸ ਗਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਝਪਤਾਲ, ਇਕਤਾਲ ਰੂਪਕ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਰ ਾਂ ਖਾਨੀ ਗਤ** : ਇਸ ਗਤ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਲਖਨਉ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਰ ਾ ਖਾਨੀ ਗਤ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਗਤ ਨੂੰ ਪੂਰਵੀਬਾਜ ਦੀ ਗਤ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਬਾਜ ਦੀ ਗਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਤ ਦੀ ਚਾਲ ਦ੍ਰੁਤ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਇਸ ਨਹੀ ਇਹ ਵਜਾਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚੰਚਲ ਲਗਦੀ ਹੈ ਇਸ ਗਤ ਵਿੱਚ ਦਾ, ਦਿਰ, ਦਿਰ ਦਾ ਰਦਾ ਤਰ ਦਾ, ਦਾ ਗ ਗ ਦਾ ਗ ਦਾ ਦਿਰ ਦਾ ਗ ਦੇ ਬੋਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਤ ਵਿੱਚ ਚੌਗਣ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਤੋੜਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ-7

ਵਾਦਕ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਦੋ

ਗਾਇਨ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪੀ ਧੁੱਥ ਦੇ ਦੋ ਪਹੀਏ ਹਨ। ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਉਹ ਵਾਦ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਾਦਕ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰ ਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਠੀਕ ਮੁਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਕੇ ਸਾਜ ਵਜਾਵੇ, ਸੁਰ ਲੈਅ ਤਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਆਮ ਵਾਦਕ ਸਰੋਤਾਵਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਲ, ਲੈਅ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਵਾਦਕ, ਆਪਣੇ ਭਦੇ ਅੰਗ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਕੇ, ਦੋ ਪੁਰ ਮੁਦਰਾ ਕਰੇ ਆਪਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਾਲੀ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਦੇ ਪੇ ਕਰਨ ਵਿੰਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਵਾਦਕ ਨੂੰ ਵਿਹਲਾਂ ਗੁਣ ਤੇ ਦੋ ਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਦੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇ ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਸਕਦ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਾਦਕ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗਣ ਹੋਦੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1. **ਚੰਗਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ :** ਇਕ ਵਾਦਕ ਨੂੰ ਗਾਇਕੀ ਅੰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਇਹ ਗੁਣ ਅਪਨਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. **ਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੁਰੀਲਾਪਨ:** ਵਾਦਕ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਵਾਦ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸੁਰ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਵਾਦ ਵਿੱਚ ਮਧੁਰਤਾ ਤੇ ਸੁਰੀਲਾਪਨ ਹੋਵੇ।

3. **ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਗਿਆਨ :** ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅੰਸ, ਅਲਾਪ, ਜੋੜ ਅਲਾਪ, ਤੋੜੇ, ਵਾਦੀ, ਸੰਵਾਦੀ, ਸਿਆਸ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰ ਨ ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ।

4. **ਹੱਕ ਦਾ ਰੱਖ ਰਖਾਵ** : ਵਾਟਕ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਵਾਦ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਗਲੀਆਂ ਤਾਂਗ ਤੇ ਠੀਕ ਤਰਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਣ, ਵਾਦ ਤੇ ਠੀਕ ਹੱਕ ਰੱਖਣ ਤੇ ਵਾਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਰੀਲਾ ਵਜਦਾ ਹੈ।

5. **ਾ ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ** : ਵਾਦਕ ਦੇ ਸਾ ਾਂ ਦੀਆਵਜ ਗੁੰਝਦਾਰ, ਗੰਭੀਰ, ਸਥਿਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

6. **ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ** : ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਦਨ ਜੋ ਵਜਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਹੜਾ ਰਾਗ ਕਿਹੜੇ ਸਮੇ ਂ ਵਜਾਣ, ਉਸ ਦੇ ਮਿਆਸ ਦੇ ਸੁਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸਤੂਤੀ।

7. **ਵਾਦਨ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ**: ਵਾਦਕ ਨੂੰ ਵਾਦਨ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਮੀਂਝ, ਗਮਕ, ਕਣ, ਦਰਿਭਨ ਆਦਿ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਨਿਪੁ ਨਤਾ ਹੋਵੇ।

8. **ਅਭਿਆਸ** : ਇਕ ਵਾਦਕ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ ਆਪਣੇ ਸਾਜ ਤੇ ਭਿੰਨ ਵਾਦਨ ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰਤਾ ਆ ਸਕੇ।

9. **ਸਰੋਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰ ਨ** : ਜੋ ਸਰੋਤਾਵਾਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਤਪਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰ ਨੀ ਸਮੇਂ ਸਰੋਤਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿ ਉਠਣ

10. **ਵਿਧੀ ਵਿਦਾਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ** : ਇਕ ਕੁ ਲ ਵਾਦਕ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰ ਨ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਸਿੱਖਿਅ ਲਈ ਹੋਵੇ।

11. **ਸਾਧਕ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ** : ਵਾਦਕ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ।

ਦੋ :- ਜਿਸ ਵਾਟਕ ਵਿੱਚ ਉਪਰ ਦਰਸਾਏ ਗੁਣ ਨਾ ਹੋਣ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1. ਵਾਦ ਦੀ ਸੁਰੀਲਾਪਨ ਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਨਾ ਹੋਣੀ
2. ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਨਾ ਹੋਣਾ ਪਾਵ ਬੇਤਾਲਾ ਹੋਣਾ

3. ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਜ ਤੇ ਉਗਲੀਆਂ ਦਾ ਰੱਖ ਰਖਾਵ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣਾ

4. ਵਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਭੈੜੀ ਹਰਕਤਾ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੋਤਾਵਾਂ ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ।

5. ਵਾਦ ਦੀ ਆਵਾਜ ਠੀਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣੀ।

6. ਸਾਜ ਵਜਾਉਦੇ ਤਾਰਾ ਦੀ ਝੰਨਕਾਰ ਜਿਆਦਾ ਸੁਣਨੀ। ਤਾਰਾ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਕੰਪਾਨਾ।

7. ਡਰਦੇ, ਆਤਮ ਵਿ ਵਾ ਖੋ ਕੇ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਾਜ ਵਜਾਉਣਾ

8. ਗੀਤ, ਗਮਕਾ, ਮੀਂਝ ਦੀ ਠੀਕ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਨੀ।

9. ਛਾਇਆ ਲਗ, ਮਿ ਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਅਨਉਪਯੁਕਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਜਾਉਣਾ।

10. ਸਾਜ ਸਰੋਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮੁਤਾਬਕਿ ਨਾ ਵਜਾਉਣਾ

12. ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣੀ।

ਪਾਠ-8

ਥਾਟ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਤੁਲਨਾ

ਰਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ

ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ ਜ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਜਿਹੜੀ ਕੰਨਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਭਿਨਵਰਾਗ ਗੰਜਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਸਵਰ ਅਤੇ ਵਰਣ ਨਾਲ ਸਜੀ ਧਵਨੀ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰੇ ਰਾਗ ਕਹਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਥਾਟ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ

ਸਪਤਕ ਦੇ 12 ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮੁੱਖ ਸਵਰਾ ਦੇ ਉਸ ਸਵਰ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਥਾਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਥ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਥਾਟ ਨੂੰ ਮੇਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਨਵ ਰਾਗ ਮ ਜਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ! ਮੇਲ ਜਾਂ ਥਾਟ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕਹਿਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਤੀ ਹੋਵੇ।

ਰਾਗ ਅਤੇ ਥਾਟ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ

ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮ	ਥਾਟ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ
1. ਰਾਗ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਥਾਟ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	1. ਥਾਟ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸਤ ਸਵਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਦਾ_ਧ ਜਾਂ ਵਿਕਰਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘਟ ਪ ਜ ਸਵਰ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤ ਸਵਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਘਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ।	2. ਹਰੇਕ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਘਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤ ਸਵਰ ਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਥਾਟ ਸਮਪੂਰਣ (ਸਤ ਸਵਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਪੂਰਣ ਰਾਗ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮ

3. ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ੜਜ ਸ ਸਵਰ ਕਦੇ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਪਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਵਰ (keynote) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਰੋਹ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ੂਰੀ ਮ ਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਆਰੋਹ ਤੋਂ ਰਾਗ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

5. ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਮ ਅਤੇ ਪ (ਮਧਮ ਅਤੇ ਪੰਜਮ) ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਸਵਰ ਦਾ ਹੋਦਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸਵਰ ਇਕਠੇ ਕਦੇ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਪ ਦੇ ਨਾਲ_ਧ ਮ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਤੀਵਰ ਮ ਲਗੇਗਾ।

6. ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵਰ ਦੇ ਦੋਵੇ .ਰੂਪ ਇੱਕਠੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕੋਮਲ ਰੇ ਅਤੇ_ੱਘ ਰੇ ਜਾਂ ਕੋਮਲ ਗ ਅਤੇ_ਧ ਗ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਪਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ_ੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲ ਸਵਰ ।

ਥਾਟ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ

3.ਕਾਟ ਸਮਪੂਰਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਵਰ ਵੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

4. ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਆਰੋਹ–ਅਵਰੋਹ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਥਾਟ ਦੇ ਆਰੋਹ–ਅਵਰੋਹ ਵਿੰਚ ਕੋਈ ਫਰਕ (ਅੰਤਰ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਿਰਫ ਆਰੋਹ ਜਾਂ ਅਵਰੋਹ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਥਾਟ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

6. ਥਾਟ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਥ ਗਾਏ ਵਜਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ।

ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮ

7. ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਰੋਹ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਦੇ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਣ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਸੁਖ ਤਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੌਂ ਉਪ ਜਾਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

8. ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆਰੋਹ ਅਵਰੋਹ, ਪਕੜ, ਸਮਾਂ, ਵਾਦੀ ਸਮਵਾਦੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਰੂਰੀ ਹੈ।

9. ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰੰਜਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਰੂਰੀ ਹੈ।

10. ਰਾਗ ਥਾਟ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ (ਪੈਦਾ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹੈ, ਭਾਵ ਰਾਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

11. ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਕਿਸੀ ਨ ਕਿਸੀ ਥਾਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਮ ਨੇ ਗਏ ਹਨ ਹਿਸ ਲਈ ਹਰ ਰਾਗ ਨੂੰ ਜੰਨਿਆ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

12. ਥਾਂਟਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੋਹ – ਅਵਰੋਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗਣਿਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 34848 ਰਾਗ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਕਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 150–,200 ਰਾਗ ਹੀ ਹਨ।

ਥਾਟ ਦੀ ਪਰਿਭਾ ਾ

7. ਥਾਟ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਜਾਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

8. ਥਾਟ ਗਾਏ–ਵਜਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਕਾਰਦ ਸਮਾਂ, ਪਕੜ ਆਦਿ ਦੀ ਹਰੁਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂਚਰੰਜਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਾਏ–ਵਜਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ।

ਕਾਟ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਣ ਉਸਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਕਿਸੀ ਨ ਕਸਿੀ ਥਾਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਮ ਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਥਾਟ ਨੂੰ ਜਨਕ ਥਾਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਟਾਂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਣ।

12. ਸਪਤਕ ਦੇ_ਧ ਅਤੇ ਵਿਕਸ ਸਵਰਾਂ ਤੋਂ ਗਣਿਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਥਾਟਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀਹੈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਪਧਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਥਾਟਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕਾਟਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ।

ਪਾਠ-9

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਸਾਜ਼

ਸਾਡਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਗੀਤ ਸਾਜਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਈ ਤਿਉਹਾਰ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਾਖੀ,ਲੋਹੜੀ,ਬਸੰਤਰੁੱਤ ਦਾ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਨਾਚ ਜਿਵੇਂ ਗਿੱਧਾ, ਭੰਗੜਾ,ਮਲਵਈ ਗਿੱਧਾ,ਲੁਡੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ, ਭਜਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ,ਮਲਕੀ ਆਦਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰ,ਵੀਣਾ,ਸਾਰੰਗੀ ਤੱਤ ਵਾਦ ਜਾਂ ਤੰਡੀ ਵਾਦ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗਜ਼ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਤਾਰ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਅਵਨਦ ਵਾਦ, ਇਸ ਸ਼੍ਰਣੀ ਵਿੱਚ ਚਮੜੇ ਦੀ ਖਲ ਤੋਂ ਮੜੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਢੋਲ, ਢੋਲਕੀ,ਤਬਲਾ,ਢੰਡ ਆਦਿ। ਤੀਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਸ਼ਿਰਵਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਭਰਨ ਤੇ ਧੁੰਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹਵਾ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਭਰੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਹੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਬੰਸੂਰੀ ਹਰਮੋਨੀਅਮ,ਸ਼ਹਿਨਾਈ,ਬੀਨ ਆਦਿ ਚੌਥੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਘੱਨਵਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਸੀ ਰਗੜ ਤੋਂ ਵਜਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਖੜਤਾਲ,ਚਿਮਟਾ,ਮੰਜੀਰਾਂ ਛੁਣਛੁਣਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ।

1. **ਢੋਲ** : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਢੋਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਅਵਨਦ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਢੋਲ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਤਸਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲੋਕਗੀਤ, ਲੋਕਨਾਚ, ਭੰਗੜਾ, ਗਿੱਧਾ, ਮਲਵਈ ਗਿੱਧਾ, ਲੁੱਡੀ, ਅਖਾੜਿਆਂ, ਗੱਤਕੇ ਨਾਲ ਬਹੁਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਾਜ ਵਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਪੈਰ ਧਿਰਕਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੋਡੇ ਫਰਕਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਢੋਲ

ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਖੋਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਕੜੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੱਜਾ ਅਤੇ ਖੱਬਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਬਕਰੇ ਦੀ ਖੱਲ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਮੜੇ ਨੂੰ ਕਸਣ ਲਈ ਰੱਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਢੋਲ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਵਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਢੋਲ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਸਵਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਰ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਛੱਲੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨਾਂ ਛੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸਣ ਤੇ ਸਵਰ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢੋਲ ਨੂੰ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਪਰੋਕੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਕੇ ਲਕੜੀ ਜਾਂ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਝੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਢੋਲ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹਾਕੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਇੱਕ ਝੜ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਡਗਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਢੋਲ ਤੇ ਕਹਿਰਵਾਤਾਲ, ਦਾਦਰਾ, ਭੰਗੜਾ ਤਾਲ ਆਦਿ ਵਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

2. **ਢੋਲਕੀ** : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਢੋਲਕੀ ਦਾ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਲੋਕ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਜ ਨਾ ਵਜਦਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕਨਾਚ ਗਿੱਧਾ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਗੀਤ, ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਜਨ, ਜਗਰਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਜਨ,ਪ੍ਰਭਾਤਫੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਖੂਬੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਢੋਲਕੀ ਸ਼ੀਸ਼ਮ, ਅੰਬ, ਸਾਗਵਾਨ, ਦੇਵਦਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਲਕੜੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖਲਾ ਕਰਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਸੱਜਾ ਅਤੇ ਖੱਬਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਬਕਰੇ ਦੀ ਖੱਲ ਮੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਤ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਲ ਜਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਛੱਲੇ ਢੋਲਕੀ ਨੂੰ ਕੱਸਣ ਜਾਂ ਢਿੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਢੋਲਕੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਅੰਦਰ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਭਾਰੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਢੋਲਕੀ ਨੂੰ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਵਾਦਕ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗੂਠੇ ਵਿੱਚ ਛੱਲਾ ਜਾਂ ਗੁੱਟ ਤੇ ਘੁੰਘਰੂ ਬੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਢੋਲਕੀ ਵਜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਛੱਲੇ ਤੇ ਘੰਘਰੂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਢੋਲਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਲਕੀ,ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ, ਜੱਗਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. **ਢੱਡ**: ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਡਮਰੂ, ਡਰੂ, ਡਿਮ ਡਿਮ ਆਦਿ

ਸਾਜ਼ਾ ਦੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਸਾਰੰਗੀ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਜ਼(ਢੱਡ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗੀ) ਇੱਕਠੇ ਵਜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਢਾਡੀ ਵਾਂਗ ਕਲੀਆਂ, ਕਿੱਸੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਢੱਡ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਢੱਡ, ਅੰਬ, ਸ਼ਹਿਤੂਤ, ਟਾਲੀ ਜਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਦੀ ਲਕੜੀ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੋਹੋਂ ਮੂੰਹ ਗੋਲਾਈ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਪੁੜੇ ਚੜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸੂਤ ਦੀ ਪਤਲੀ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਸਤ, ਅੱਠ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੱਸੀ ਵਾਧੂ ਤੇ ਲੰਬੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਢੱਡ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਲਪੇਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਢੱਡ ਨੂੰ ਵਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਢੱਡ ਢਿਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਸੀ ਦੇ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹੀ ਢੱਡ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਚਮੜਾ ਕਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਦਕ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਢੱਡ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਸਦੀ ਰੱਸੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸੁਰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

4 **ਸਾਰੰਗੀ** : ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੰਗੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੌ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਢੱਡ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਾਰ, ਲੋਕ-ਗਾਥਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਗਾਥਾਵਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੰਗੀ ਨਾਲ ਤਬਲਾ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੰਗੀ ਨੂੰ ਲਕੜੀ ਨਾਲ ਘੜ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਚਮੜਾ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਮੜੇ ਤੇ ਊਂਠ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦੀ ਘੋੜੀ ਟਿਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਘੋੜੀ ਤੇ ਖੁਟਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤਾਰਾਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੰਗੀ ਨੂੰ ਕਮਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਛੂਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਰ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦੇ ਸਵਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਹੀ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਨੋਜਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਖੂਬੀ ਨਾਲ ਵਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ, ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਰਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ।

5 **ਨਗਾੜਾ** : ਇਹ ਇਕ ਅਵਨਦ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ

ਸਾਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕੀ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧਾ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਜਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨ ਲਈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਜਨਤਕ ਸੂਚਨਾ ਲਈ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਜ ਤਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ,ਵੀਰਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੋਲ ਲੋਹੇ ਦੇ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਮੱਝ ਦੀ ਖੱਲ ਮੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੀ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਕਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਵੀ ਸੂਤ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਤੋਂ ਦਸ ਬਦਰੀਆਂ ਮੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਗਾੜੇ ਨੂੰ ਸੁਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਗਾੜੇ ਨੂੰ ਤਪਾਈ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦੋ ਡੰਡਿਆ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6 **ਅਲਗੋਜ਼ਾ** : ਅਲਗੋਜ਼ੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾਚਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਾਚਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਲਗੋਜ਼ਾ, ਬੰਸੁਰੀ, ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਦੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਖੋਖਲੇ ਬਾਂਸ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲਗੋਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੋਂ ਸੱਤ ਤੱਕ ਛੇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਪਰੋਂ ਇੱਕਠੀ ਫੂਕ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਅਲਗੋਜ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧਵਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਅਲਗੋਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਂਗਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਸਵਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਾਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਚੇ ਸਵਰ ਵਿੱਚ ਗਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਧਾਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੱਤਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸਜਾਵਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗਿੱਧੇ, ਭੰਗੜੇ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

7 **ਬੰਸੁਰੀ** : ਬੰਸੁਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ 'ਚ ਲੋਕ ਨਾਚਾਂ, ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਵਿੱਚ ਬੰਸੁਰੀ ਨੂੰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਵੰਝਲੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕੀ ਰਾਂਝਾ ਆਪ ਬੰਸੁਰੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੰਸੁਰੀ ਬਾਂਸ ਜਾਂ ਹੋਰ ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਂਸ ਦੀ ਬੰਸੁਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਤਿੜਕ ਕੇ ਫਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਂਸ ਦੀ ਬੰਸੁਰੀ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਬਾਂਸ ਦੀ ਗੰਢ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੰਸੁਰੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਦੋ ਇੰਚ ਜਗ੍ਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸੁਰਾਖ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਹੀ ਵਾਦਕ ਬੰਸਰੀ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਭਰ ਕੇ ਵਾਦਕ ਬੰਸੁਰੀ ਨੂੰ ਦੋਹੇਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਸੁਰੀ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ

ਹੇਠਲੇ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਖਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਸੁਰਾਖਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਸੁਰਾਖ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਲਕੀ ਜਹੀ ਫੂਕ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸੁਰਾਖ ਖੁਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੁਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੰਸੁਰੀ ਉੱਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ, ਲੋਕਗੀਤ, ਲੋਕਗਾਥਾਵਾਂ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾਂ, ਸੱਸੀ-ਪੁਨੂੰ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

8. **ਤੁੰਬੀ** : ਤੁੰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਲਕ ਜਾਂ ਕੱਦੂ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਛੁੱਟ ਤੋਂ ਢੇਢ ਫੁੱਟ ਤੱਕ ਦਾ ਲੰਬਾ ਲਕੜੀ ਦਾ ਡਾਂਡ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੋਲ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਦਸ ਸੈਂਟੀ ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੋਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਪਤਲੀ ਖੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਡਾਂਡ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਲਕੜੀ ਤੇ ਇੱਕ ਖੁੰਟੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੁੰਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਰ ਨੂੰ ਪਰੋ ਕੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਖੋਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਵਾਧੂ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਬੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਮੜੇ ਦੀ ਖੱਲ ਉੱਤੇ ਬਾਂਸ ਜਾਂ ਲਕੜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੁੰਟੀ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਣ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ ਚੜਾਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਂਗਲ ਵਿੱਚ ਮਿਜ਼ਰਾਬ ਪਾ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਥਾਨ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।

9. **ਚਿਮਟਾ** : ਚਿਮਟਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਭਜਨ, ਭੰਗੜੇ ਕੀਰਤਨ, ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ, ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿਮਟੇ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 4 ਫੁੱਟ ਤੱਕ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਹੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਇੱਕ ਗੋਲ ਕੜਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੜੇ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚਿਮਟੇ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦੋਨਾਂ ਪਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਗੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿਮਟੇ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਤੋਂ ਅੱਠ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਲੋਹੇ ਜਾਂ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਛੱਲੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੋਨਾਂ ਪਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਟਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਚਿਮਟੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਛੈਣੇ ਦਿਹਾਤੀ ਵਾਜੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਛੈਣੇ ਵਾਲੇ ਚਿਮਟਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭੰਗੜੇ, ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਭਜਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਭੰਗੜੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਜੋਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

10. **ਖੜਤਾਲ** : ਖੜਤਾਲ ਨੂੰ ਖਰਤਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਭਜਨ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਾਰਦਮੁਨੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਖੜਤਾਲ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਦਰਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਜਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਕੜੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਲ ਜਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਗੋਲ ਆਕਾਰ ਦੇ ਛੱਲੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਾਰ ਉਂਗਲੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖੜਕਾਣ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੇ ਖੜਤਾਲ ਨਾਲ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

11. **ਸੱਪ** : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾਚ ਭੰਗੜੇ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਪ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਸੱਪ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਵੀ ਉਤਪਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭ੍ਹਾ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕਠੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਘਣ ਤੇ ਤਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਖੇਡੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੱਪ ਖੇਡ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਤੇ ਚਪਟੀਆਂ ਫਟੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਟੀਆਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਫੁੱਟ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਇੱਕ ਇੰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਟੀਆਂ ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਪੌਣੀ ਇੰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਪ 28 ਸੈਂਟੀ ਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਫਟੀਆਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਛੇਕ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਕਾਂ ਮੋਟੇ ਕਿੱਲ ਜਾਂ ਸਰੀਆ ਪਾ ਕੇ ਉਪਰੋਂ ਰੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਦੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 8 ਤੋਂ 24 ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫੱਟੀਆਂ ਟਾਹਲੀ ਦੀ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਪਰ ਸੱਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੀਬ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੱਪ ਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਰੰਗਦਾਰ ਧਾਗੇ ਪਰੋਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭੰਗੜੇ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਗੱਭਰੂ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕੈਂਚੀ ਵਾਂਗ ਖੁਲਦਾ ਅੱਗੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਤਾਲ ਦੀ ਬੀਟ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

12. **ਕਾਟੋ** : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾਚ ਵਿੱਚ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਟੋ ਤਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਚ ਭੰਗੜੇ ਵਿੱਚ ਸੱਪ-ਕਾਟੋ ਦੀ ਜੋੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਭੰਗੜੇ ਵਿੱਚ ਜਦ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭੰਗੜਾ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਟੋ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਲਕੜੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਲੈ ਕੇ ਘੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੋਕੇ ਜੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਾਟੋ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਟੋ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰੰਗਦਾਰ ਰਿਬਨ ਤੇ ਪੂੰਛ ਤੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਘੂੰਘਰੂ ਬੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੰਗਦਾਰ ਡੰਡੇ ਤੇ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਡੰਡੇ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 90 ਸੈਂਟੀ ਮੀਟਰ ਤੋਂ 100 ਸੈਂਟੀ ਮੀਟਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੰਡੇ ਤੇ ਬੰਨ ਕੇ ਲਾਲ ਧਾਗਾ ਪਰੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਟੋ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਨੱਚ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੂੰਘਰੂਆਂ ਦੀ ਤਾਲ ਉੱਤੇ ਕਾਟੋ ਕਦੇ ਉੱਪਰ ਤੇ ਕਦੇ ਹੇਠਾਂ ਨਚਦੀ-ਟਪਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

13. **ਡਫਲੀ** : ਖੜਤਾਲ, ਖੰਜਰੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਡਫਲੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦਾਸ ਮਾਨ ਦੀ ਡਫਲੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਗੋਲ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਪੱਤੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਤੋਂ ਅੱਠ ਜਗਾ ਤੇ ਛੇਕ ਕਰਕੇ ਛੱਲੇ ਪਰੋਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਗੋਲਾਕਾਰ ਤੇ ਚਮੜਾ ਮੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਤਾਲ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਦੋਹਾਂ ਆਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਫੜ ਕੇ ਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਿਆਂ ਤੇ ਹਥੇਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛੈਣਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਨਮੋਹਕ ਲਗਦੀ ਹੈ।

14. **ਘੜਾ** : ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ, ਜਗਰਾਤਿਆਂ ਤੇ ਭਜਨ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਿਵਾਲ ਦਾ ਘੜਾ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਘੜੇ ਦਾ ਆਕਾਰ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਗੋਲ ਤੇ ਉਪਰੋਂ ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘੜਾ ਮਿੱਟੀ, ਕਾਂਸੇ ਜਾਂ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਜਾਣ ਲਈ ਰੰਗ ਕਰਕੇ ਉੱਪਰ ਬੇਲ ਬੂਟੇ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਵਾਦਕ ਆਪਣੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਜਹੇ ਵਿੰਨੂ (ਜੋ ਗੋਲ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ

ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਛੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗੂਠੇ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੋਹੇ ਜਾਂ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਛੱਲੇ ਪਾ ਕੇ ਤਾਲ ਦੇ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਦੇ ਘੜੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਛਲਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਘੜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ-10

ਜੀਵਨੀ- " ਨਿਖਿਲ ਬੈਨਰਜੀ "

ਜਨਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ : ਮਹਾਨ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਕ ਨਿਖਿਲ ਬੈਨਰਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਅਕਤੂਬਰ,1931 ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ। ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਵਰਿੰਦਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗਏ ਚੌਧਰੀ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਧੀਪੂਰਵ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਿਤਾਰ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਲ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ "ਆਲ ਬੰਗਾਲ ਸਿਤਾਰ ਰਿਸਾਈਟਲ " ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਰਾਚਿਕਾ ਮੋਹਨ ਮੋਤਰ ਪਾਸੋਂ ਸਰੋਦ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਅਲੀ ਖਾਂ ਤੋਂ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ। ਆਪ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸਾਫ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾਂਹ ਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਰੋਏ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬਾਬਾ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। 7 ਸਾਲ ਤੱਕ ਬਾਬਾ ਕੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਪਿਆਰ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਉਦੇਸ਼ ਭਰਿਆ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਏ।

ਸਮੇਲਨ : ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਨਸੈਨ ਸੰਗੀਤ ਸਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਇੱਜਤ ਮਿਲੀ। ਹੁਣ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ 1931 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰੂਸ, ਪੂਰਵੀ ਯੂਰਪ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸ਼ਰੋਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੰਨ ਮੋਹਿਆ। ਨਿਖਿਲ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਨਿਖਿਲ ਜੀ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ : ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚੋ ਪੰ: ਰਵੀਸ਼ੰਕਰ, ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਤੇ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਅਲਾਪ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਖਿੱਲ ਉਠਦਾ ਸੀ। ਪੰ : ਰਵੀਸ਼ੰਕਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ " ਮੈਂ ਨਿਖਿਲ ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਅਨੌਖਾ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਗਾਇਕੀ ਢੰਗ ਦਾ ਵਾਦਨ ਸੀ। ਮੀਂਡ ਅੰਗ ਦੀ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਖਿਲ ਅਤਿਉਤਮ ਸਨ।

ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ : ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਲੂਗ ਕੇਦਾਰ, ਹੇਮ ਲਲਿਤ, ਜੋਨਪੁਰੀ, ਲਲਿਤ, ਪੁਰੀਆ, ਕਲਿਆਣ, ਹੇਮੰਤ, ਮਾਲਕੌਂਮ, ਅੜਾਨਾ, ਸਿੰਧੂਰਾ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਵਜਾਏ ਰਿਕਾਰਡ ਹੁਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਪਸੰਦ ਤਾਲਾਂ ਰੁਪਕ, ਤਿੰਨਤਾਲ, ਝਪਤਾਲ ਸੀ।

ਮ੍ਰਿਤੂ : 14 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਇਹ ਅਦਭੁੱਤ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਹੋਣਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ 55 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਠਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਉਮਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਘਾਟਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਪੁਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਿਖਿਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸ਼ਰੀਰ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੀ ਜਗਦੀ ਲੋਅ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ।